

Ex Tempore - Verleden Tijdschrift, Nijmegen 26 (2007) 1

ET•VT

Geschiedenis verplicht voor iedereen

Moslims als vijanden van God en de heilige
Christenheid • Jubileren. Een curieuze omgang
met geschiedenis • Invloed van religie op
katholieke vruchtbaarheid

ET•VT

Hoofdredacteur:
Lennert Savenije

Redactie:
Remieg Aerts
Chris Dols
Angélique Janssens
Michel Ketelaars
Erika Manders
Wim van Meurs
Marit Monteiro
Pepijn Reeser
Joost Rosendaal
Lennert Savenije
Daniëlle Slootjes
Nora Stel
Laura Stortelder
Erie Tanja
Nino Vallen

Eindredactie:
Chris Dols
Daniëlle Slootjes
Erika Manders
Laura Stortelder
Nino Vallen

Lay out:
Michel Ketelaars
Nino Vallen

Druk:
Drukkerij Krips

Jaargang 26 (2007), afl. 1
ISSN 1566-1717
ET•VT verschijnt driemaal per
jaargang.

ET•VT wordt uitgegeven door de Vereniging Ex Tempore - Verleden Tijdschrift, Nijmegen, bestaande uit studenten en medewerkers verbonden aan de afdeling geschiedenis van de Radboud Universiteit Nijmegen.

Doel is, door middel van wetenschappelijke essays, vakinhoudelijke rubrieken en recensies informatie te verschaffen over het historisch bedrijf aan de RU, over geschiedbeoefening die met Nijmegen verband houdt en over actuele historische vraagstukken in het algemeen. Meer in het bijzonder wil het blad daarbij een forum zijn voor de Nijmeegse historische gemeenschap.

Redactiesecretariaat:
ET•VT, Postbus 9103, 6500 HD Nijmegen,
tel. 024 3612832, fax 024 3612807.
etvt@student.ru.nl
<http://www.ru.nl/etvt/>

Verenigingsbestuur:
Dr. J.G.M.M. Rosendaal (voorzitter), R.A. Meerman (secretaris), dr. D. Slootjes (penningmeester), L. Savenije (PR).

Comité van Aanbeveling:
Prof. dr. R.A.M. Aerts, Mw Prof. dr. C.M.G. Berkvens-Stevelinck, prof. dr. L. de Blois, prof. Dr. O.J. Hekster, prof. dr. P.M.M. Klep, prof. dr. P.G.J.M. Raedts, prof. Dr. P.J.A.N. Rietbergen.

Auteursaanwijzingen zijn te vinden op onze website.

Prijs van losse nummers: € 7,50. Verkrijgbaar op het secretariaat van Geschiedenis.

Abonnementsprijs voor de jaargang 2007: € 17,50 voor studenten; € 22,50 voor overigen.

Abonnementen kunnen worden verkregen door overmaking van het betreffende bedrag op girorekening 8169332 t.n.v. Ex Tempore - Verleden Tijdschrift, Nijmegen, onder vermelding van uw adres en studentnummer (indien van toepassing).

Inhoud

- **Redactioneel**
- *Maria Grever*
De Canon als keuze en Geschiedenis verplicht voor iedereen 1
- *Martijn Cissen*
'Vijanden van God en van de heilige christenheid!' 8
Het Frankische beeld van moslims tijdens de Eerste Kruistocht en de stichting van het koninkrijk Jeruzalem (1095-1105)
- *Kees Ribbens*
Jubileren. Een curieuze omgang met geschiedenis 27
- *Marloes Schoonheim*
"Ofwel verkeerdheid ofwel boeren koppigheid?" 36
Vruchtbaarheidsgedrag in Mheer en St. Geertruid, 1930
- *Jan van Oudheusden*
Geef de pen door 58
- *Marieke Smulders*
Boeken Top 5 62
- **Uit de Ivoren Toren** 65
- **Alumnieuws** 69
- **Recensies** 72

Redactioneel

De onlangs gepresenteerde historische canon heeft de gemoederen al flink beziggehouden. De discussie concentreert zich in sterke mate op onderwerpen die juist niet zijn opgenomen in de canon. Enerzijds heeft de kwestie een aantal actiegroepen aangezet tot het samenstellen van een alternatieve canon. Een voorbeeld hiervan is dat het Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap heeft besloten om een eigen 'Limburgse canon' samen te stellen en steden en dorpen als Sittard en Geisteren – dat slechts 750 inwoners telt – ook gestart zijn met een canonproject. Anderzijds is op wetenschappelijk niveau nog geen consensus bereikt over de inhoud van de canon. Zo werd op 16 februari jl. in Den Haag een symposium georganiseerd over de Canon van Nederland, waar levendig werd gediscussieerd. Een van de sprekers tijdens dit symposium, Maria Grever, werd bereid gevonden haar lezing om te werken tot een artikel voor dit nummer, dat hierdoor bij de actualiteit aansluit.

Verder neemt Martijn Cissen in dit nummer de lezer mee naar de wereld van de Frankische kruisvaarders. Hij richt zich met name op het beeld dat zij hadden van de moslims die zij bevochten. In zijn bijdrage over 'jubileren' gaat Kees Ribbens in op de totstandkoming van dit fenomeen en het merkwaardige karakter ervan. Vervolgens biedt het artikel van Marloes Schoonheim inzicht in demografische ontwikkelingen in de Limburgse gemeenten Mheer en St. Geertruid in de dertiger jaren van de twintigste eeuw.

Uiteraard ontbreken de vaste rubrieken in dit nummer niet en kunt u genieten van de de Boeken Top 5, de Ivoren Toren, een column – dit maal van de pen van Jan van Oudheusden – en een aantal recensies.

Er rest ons nog u veel leesplezier te wensen.

• *De eindredactie*

Maria Grever

De Canon als keuze en Geschiedenis verplicht voor iedereen¹

De historische canon is een veel besproken onderwerp. Er zijn enthousiaste reacties maar soms ook heftige discussies in openbare debatten en in de media. Maar wat vinden leerlingen zelf van het geschiedenisonderwijs? Voor ons onderzoek naar opvattingen bij leerlingen over nationale identiteit hebben we enkele groepsinterviews gehouden. Een citaat uit een groepsgesprek met Rotterdamse leerlingen van 4-havo en 5-vwo op 6 april 2006:

Welk onderwerp krijgt volgens jullie te weinig aandacht in de les?
Umrat: "Multiculturele geschiedenis. Hier hebben we echt heel veel buitenlanders en ik zou heel graag iets van mijn achtergrond willen leren". Sandra: "Ik zou een combinatie van Nederlandse en multiculturele geschiedenis willen: hoe zijn de Turken hier gekomen?"²

Binnenkort zijn alle problemen met het geschiedenisonderwijs opgelost. Zo is er een referentiekader met 10 tijdvakken en 49 kenmerkende aspecten van de commissie De Rooij. Bovendien zijn er 50 canonvensters met mooie vergezichten van de commissie Van Oostrom; de lijn loopt van de hunebedden naar de euro. De tijdvakken kunnen er netjes onder worden gelegd. Er was maar één aanpassing nodig: in de canon is het jaartal 1300 ingelast. Dat moest om het tijdvak Monniken en ridders van 500-1000 op te rekken, anders vielen de Noord-Nederlandse ridders buiten de boot. En tenslotte lijkt er lijkt zich een consensus af te tekenen bij de vakorganisaties. Mooi, we zijn er dus uit. Maar is dat wel zo?

In 1997, tien jaar geleden, hield ik op uitnodiging voor de VGN, de Vereniging van Geschiedenisdocenten in Nederland, een lezing onder de titel 'Vakkenintegratie, degradatie van het leraarschap?'³ Ik heb toen gepleit voor het behoud van het vak geschiedenis en geageerd tegen de vervaging van disciplinaire grenzen waardoor de professionaliteit en de arbeidsvreugde van docenten wordt ondermijnd. De aanleiding voor dit betoog waren mijn ervaringen als voorzitter van de werkgroep Geschie-

¹ Dit artikel is een uitgebreide versie van de lezing die de auteur dezes hield op het symposium over de Canon van Nederland, georganiseerd door het KNGH te Den Haag op 16 februari 2007.

² Geanonimiseerd interviewfragment uit het onderzoek *Nationale identiteit in context*, dat ik samen met Kees Ribbens verricht in opdracht van de WRR.

³ Zie Maria Grever, 'Vakkenintegratie: degradatie van het leraarschap?', *Kleio* 38 (1997) nr. 4, 16-20.

denis havo/vwo voor de Tweede Fase. We werden geconfronteerd met de invoering van een nieuw leergebied, Mens- en Maatschappijwetenschappen (MMW), en een clustering van vakken als geschiedenis, aardrijkskunde, maatschappijleer en economie. Tijdens mijn werk in de grotere ontwikkelgroep vielen nog twee andere zaken op die bijzonder stoorden. Ten eerste was dit de ondermijning van bepaalde vakken, zoals geschiedenis en aardrijkskunde. Ten tweede was dit het *dédain* voor de vakdocent. In nauwe samenwerking met enkele historici uit het Koninklijk Nederlands Historisch Genootschap (KNHG) werd een succesvolle lobby tegen MMW in gang gezet. Het nieuwe leergebied ging niet door. Dat de toenmalige staatssecretaris Tineke Netelenbos daar niet blij mee was, mochten Cees Fasseur, Elsbeth Locher-Scholten, ikzelf en enkele anderen ervaren tijdens een pittig gesprek met haar. Desondanks bleef het vak geschiedenis overeind staan in de twee profielen en kreeg het zelfs wat uitbreiding van de povere uren die er waren gepland. Wij waren blij en we waren trots. Maar tien jaar later blijkt dat de trend van de vakvervaging gewoon is doorgegaan.

Laten we nog even verder teruggaan in de geschiedenis. In 1857 werd met de wet Van der Brugghen geschiedenis een verplicht vak op de lagere school. Zes jaar later kwam met de wet op het Middelbaar Onderwijs van Thorbecke voor het eerst het zelfstandig geschiedenisonderwijs tot stand. Men nam ook de opleiding voor leraren ter hand. Anno 2007, 150 jaar later, is de bevoegdheidsregeling van docenten ten aanzien van vakbekwaamheid bij wet inmiddels afgeschaft. Daarnaast zijn de herziene kerndoelen in de onderbouw heel algemeen geworden. Te elfde ure is nog net het tijdvakkenkader van de commissie De Rooij opgenomen. Wat betekent dit in de praktijk? Een docent geschiedenis van de Pabo (Hogeschool Arnhem-Nijmegen) vertelde dat zij niet zelf de toetsen geschiedenis mag nakijken. Dat gebeurt door een algemeen onderwijsbureau. Op diverse lerarenopleidingen geschiedenis wordt nog maar 30% van de tijd besteed aan geschiedenis. Dat betekent in de praktijk dat studenten geschiedenis op de hogeschool Windesheim zelfs het vak verzorging moeten volgen. Van docenten uit het voortgezet onderwijs zijn geluiden hoorbaar dat directies in de onderbouw leergebieden willen maken. Men werkt in de richting van vakkenintegratie. Het 'nieuwe leren', met kracht bepleit tijdens de invoering van de Tweede Fase, is de onderwijskundige legitimatie van deze – in feite kostenbesparende – maatregel.

Vanuit diverse hoeken is positief gereageerd op de canon van Nederland, al zijn velen ook kritisch over inhoud en opzet. In de media dringen die kritieken overigens slechts mondjesmaat door.⁴ De een vindt de didactische instap inconsequent: verhalen en thema's worden door

⁴ Voor een kritische bespreking van het canonrapport zie Willem Frijhoff, 'Daar spreken de regenten. Nieuwe canon is die van 19de-eeuwse natiestaat', *Geschiedenis Magazine* (2007) jan-febr. nr. 1, 40-45.

elkaar gebruikt. Een ander vindt dat de keuzecriteria voor de canonvensters ontbreken. Daar heeft de commissie inderdaad weinig woorden aan besteed. Ze stelt dat de canon een tableau van streng geselecteerde, goudgerande onderwerpen uit de Nederlandse cultuurgeschiedenis is, gekozen uit – naar hun taxatie – het belangrijkste, beste en voor de basisschool meest sprekende dat deze te bieden heeft. Maar op grond van welke criteria heeft men getaxeerd? We moeten het doen met een verwijzing naar de kennis en schoonheid waarop de commissie zich beroept. Verderop stelt de commissie dat we moeten 'geloven' in de kracht van de canon. Als een canon wordt opgelegd, dan zal men zich toch iets meer rekenschap moeten geven van de selectie dan nu is gebeurd. Waarom is er geen stramien gebruikt van historische benaderingen: politiek, sociaal-economisch en cultureel-mentaal? De canon is te wit en te Hollands, zeggen anderen. Inmiddels hebben christelijke historici een eigen canon gemaakt: de vensters Spinoza, Grachtengordel en Annie M.G. Schmidt zijn gesneuveld en vervangen door de St. Jans kathedraal en – heel interessant – Baas in eigen buik. Toch jammer dat de Bossche bol ontbreekt. Zou dat venster geen prachtige vergezichten kunnen opleveren op de Brabantse cultuur?

Wat zal het nieuwe kabinet van de canon vinden? De premier mist vast Abraham Kuiper, Jet Bussemaker gaat alsnog de opdracht geven om een venster te maken voor Wilhelmina Drucker en Andre Rouvoet wil misschien een venster voor Otto Heldring, de dominee die veel werk heeft verricht voor de hulp aan gevallen vrouwen. En onze nieuwe minister van Onderwijs Ronald Plasterk? Hij wil natuurlijk geen venster maar een kerkraam voor Christiaan Huygens. Bovendien zal hij nog twee andere canoncommissies instellen met de opdracht om honderd vensters te ontwerpen waarin een flinke plaats voor de bèta's wordt ingeruimd. Alleen zij maken immers volgens hem geschiedenis.

Ook ik heb kritiek op deze canon. Veel zaken ontbreken. Het lijkt bij nader inzien wel goed dat deze canon inconsequent is en niet af en dat erover gebakkeleid wordt. Dat hoort bij ons vak. Natuurlijk moet er iets veranderen aan het venster Aletta Jacobs; achter dat venster staat nu een excursie naar een poppenhuismuseum vermeld. Als Jacobs niet zou zijn gecremeerd, dan zou ze zich in haar graf hebben omgedraaid. Maar een gesloten en consistente canon is veel erger omdat het dan niet om feiten draait maar om ideologie. De commissie zegt zelf dat deze canon een begin is. Laten we het hopen. Ik heb mijn twijfels, gezien de houding van de overheid in het verleden.

Wanneer men vraagt naar de mening van docenten over het canonrapport, dan klinkt vooral één geluid door: met de canon heeft de docent een argument in handen om het vak geschiedenis te behouden. De commissie Van Oostrom heeft de kennis weer op de politieke agenda gezet en dat is een grote verdienste. Het VGN-bestuur schreef onlangs in het tijdschrift *Kleio*: "De basis voor goed historisch besef kan volgens ons het best worden gelegd door geschiedenis als apart vak op de lessen-

tabel te laten staan en te laten geven door docenten met een vakopleiding. De publicatie van de commissie Van Oostrom is voor onze opstelling een steun in de rug". Het canonrapport vertegenwoordigt gezag. Met dit document in de hand kunnen docenten de eigenheid van hun vak legitimeren, meer uren eisen en de trend om de competentiegekte ten koste van kennis tegen te gaan.

Een universitair docent liet weten de canon niet ideaal te vinden, maar als de leerlingen de koloniale vensters uit de canon zouden kennen, dan ligt er een basis die nu ten enenmale ontbreekt. Dat lijkt erg optimistisch. Want al wordt de canon verplicht, dan is het nog de vraag wat docenten ermee doen in de klas. Als het geschiedenisonderwijs inderdaad zo slecht is – ik vraag me dat af – dan komt dat niet omdat het thematisch of chronologisch wordt gedoceerd of omdat er wel of niet met historische vaardigheden wordt gewerkt. De werkelijke oorzaak is dat het vak de afgelopen twintig jaar op Pabo's, lerarenopleidingen en in het voortgezet onderwijs – met name in het vmbo – niet serieus genomen is. Als in deze situatie een canon wordt ingevoerd zonder iets te verbeteren aan de huidige infrastructuur, dan zal de overheid al snel tevreden zijn. Docenten die van Pabo's en lerarenopleidingen afkomen weten niet hoe ze over deze vensters en tijdvakken moeten doceren, omdat ze dan nog steeds weinig vakkennis hebben. Zonder deskundige leraren heeft men niets aan een canon.

De onderwijsvernieuwingen zijn net als de Betuwelijn. Ondanks bezwaren ging de miljoenenverslindende operatie gewoon door. We hebben laten gebeuren dat het onderwijs op basisscholen, voortgezet onderwijs, MBO en HBO onderworpen is aan het regime van managers en onderwijskundigen die de nadruk leggen op het coachen van leerlingen. Intussen is Nederland veranderd. In de grote steden zijn er scholen die voor 90-100% uit niet-westerse, allochtone leerlingen bestaan. Autochtone Nederlanders zijn meer individueel ingesteld en minder gericht op familie en kerk. Geen enkele gemeenschap kan functioneren als de mensen die er wonen geen enkele lotsverbondenheid met elkaar voelen. Ook Nederland niet. Het onderhouden van het geheugen hoort daarbij. Kennis van de taal, de cultuur en de geschiedenis zijn voorwaarden voor betrokkenheid en participatie van burgers. Gemeenschappelijke kennis is dus nodig. Maar hoe wordt die op een verantwoorde manier gemaakt zonder uitlevering aan de actuele politiek? Die kennis moet gericht zijn op Nederland, Europa en de wereld. Dat kan ook voor de basisschool. Hoe moet die balans gevonden worden? Dat is niet zo simpel. Er dient veel meer onderzoek verricht te worden.

Intussen kan natuurlijk geen enkele canon een afspiegeling van de gemeenschap zijn. Ook een wereldhistorische canon niet. Elke geesteswetenschapper erkent inmiddels de pluraliteit aan stemmen en teksten. Ook de commissie Van Oostrom weet dat wel. Zij stimuleert niet voor niets de productie van lokale en regionale canons. Daarmee zegt de commissie eigenlijk dat zij geen canon heeft gemaakt en dat er veel

canonbloemen mogen bloeien. Des te beter. Kan er dan niet beter een handvest van gemaakt worden, een soort algemeen kwaliteitsdocument? Misschien is dat een optie.

Waar ik vooral op tegen ben is het opleggen van een uniforme canon die de leraren *moeten* uitvoeren. Daar zijn minstens twee redenen voor. Ten eerste kan geschiedenis al snel een instrument worden voor politieke doeleinden. Het verleden is immers niet alleen een bron voor cohesie maar ook een onuitputtelijk arsenaal voor vijandbeelden. Het is verbazingwekkend dat historici daar soms zo gemakkelijk overheen stappen. Komt dat omdat we nu eindelijk serieus genomen worden? De geesteswetenschappen worden immers gemakkelijk als nutteloos terzijde geschoven door het bedrijfsleven en de academische wereld. Het is verleidelijk om ons nut eens te bewijzen. Dat de politiek om de hoek ligt blijkt uit de volgende maatregel, die recent genomen werd.

Op 1 februari 2006 trad de bepaling in werking die Nederlandse scholen de opdracht geeft 'actief burgerschap en sociale integratie van leerlingen' te bevorderen. Op verzoek van de minister houdt de Onderwijsinspectie vanaf 1 oktober dit jaar toezicht op de naleving van deze wettelijke opdracht. De gedachte is dat samenleven geleerd dan worden door kinderen kennis te laten maken met mensen van een andere culturele achtergrond en ze voor te bereiden op hun functioneren in de samenleving. Het ministerie wijst erop dat actief burgerschap vooral te maken heeft met respect voor anderen en de wijze waarop we met elkaar omgaan. Burgerschapsvorming wordt niet gezien als een apart vak, maar zou vanzelfsprekend onderdeel moeten zijn van verschillende vakken. Vandaar dat in de herziene kerndoelen voor het basisonderwijs en de onderbouw van het voortgezet onderwijs expliciet aandacht wordt besteed aan burgerschap.⁵ Ook de canonvensters zullen dus ingezet worden om deze morele doelstelling te bereiken. Gaat dit niet ten koste van de cognitieve doelen van het vak?

Eerder hadden we al een debat over normen en waarden, waarmee Balkenende ons tot tucht en matigheid aanmaande. Nu hoopt de regering een antwoord te vinden op de identiteitscrisis waarin Nederland zou verkeren. Men wil weer dat nuchtere en fatsoenlijke landje van weleer worden, waarin elke Nederlander de hoogtepunten kent van de nationale geschiedenis. Dat nuchterheid en fatsoen behoren tot de 'mythe Nederland', deert politici weinig. Van links tot rechts hebben ze gepleit voor de combinatie meer historisch besef en meer nationale trots.⁶ In 2006 nam het parlement ook het besluit tot de oprichting van een Nationaal Historisch Museum (motie Marijnissen en Verhagen).⁷ Met al deze zaken wil de canoncommissie niets te maken hebben. Deze canon is

⁵ Inspectie van het Onderwijs, *Toezicht op burgerschap en integratie* (Rijswijk 2006).

⁶ Jan Marijnissen en Maxime Verhagen, 'Huis van de Geschiedenis. Red ons historisch besef', *Trouw*, 13 mei 2006.

⁷ *Handelingen Tweede Kamer* (ongecorrigeerd stenogram), 27 juni 2006.

slechts een pedagogisch instrument en geen middel om nationale identiteit of zelfs maar burgerschap te bevorderen. De commissie – die culturele identiteit als een bedrieglijk en gevaarlijk begrip beschouwt – zegt afstand te willen nemen van de politieke verwachtingen over de canon als instrument van integratie. De canon biedt hooguit wat collectieve herinnering. Maar zo gemakkelijk laat de verwevenheid van historische en culturele oriëntering met nationale identiteit natuurlijk zich niet wegcijferen.⁸ Collectieve herinneringen vormen de bouwstenen van een identiteit van elke gemeenschap. Dat geldt ook voor natiestaten die belangrijke producenten van collectieve herinneringen zijn. Hoewel het valt te prijzen dat de commissie zich niet voor een politiek karretje wil laten spannen, kan zij er niet om heen dat geschiedenis nu eenmaal een identiteitsgevoelig vak is.

Er is nog een tweede reden waarom het opleggen van een canon risicovol is. Bij een opgelegde canon staat er veel op het spel voor wat betreft de materiële en morele invloed van wetenschappers. In een interview met *de Volkskrant* stelde de voorzitter van de Onderwijsraad: "In die canon is de kern van het vak geschiedenis beschreven".⁹ Welnu, daar zullen heel wat historici anders over denken. Het risico is daarom dat deskundigen onderling gaan strijden over wat die kern van hun vakgebied inhoudt met de daarbij behorende afzetmarkt in het onderwijs en de museumwereld. Het gevolg kan zijn dat ze hierbij docenten en leerlingen uit het oog verliezen. Een permanente pedagogische discussie over geschiedenisonderwijs is een betere oplossing. Organiseer daarom de canon als keuze en maak geschiedenis als vak verplicht.

Tot besluit nog een kort fragment uit hetzelfde groepsinterview waarin we aan de leerlingen eerst hebben uitgelegd wat een canon is. Daarna stelden we onze vraag:

Wat vinden jullie van de canon? Lex: 'Goed. Want het gaat wel over het land waar je nu woont, ik vind ook dat je daar iets over moet weten. Koningshuis een beetje, Willem van Oranje, met de Spanjaarden.' John (de enige witte autochtone jongen): 'Ik vind het eigenlijk niet zo belangrijk: je hoeft niet te weten wat zich in de veertiende eeuw heeft afgespeeld. Je moet wel begrip hebben maar je hoeft niet de geschiedenis weten. Het is leuk voor de persoon als hij het weet, maar het voegt niet echt iets toe. (...).' Nurallah: 'Is het een onderdeel van integratie of zo?' Umrat: 'Het hoeft niet heel uitgebreid te zijn, als je de belangrijkste dingen maar weet.' Alex: 'Gewoon kleine dingetjes, maar niet teveel. Gewoon basis. En als ze het willen, kunnen ze daar dan verder op ingaan.'

⁸ Voor een recent commentaar op de canon zie Maria Grever e.a., *Controverses rond de canon* (Assen 2006) 106-116.

⁹ Interview met Fons van Wieringen in *de Volkskrant*, 18-12-2006.

Prof. dr. Maria Grever is hoogleraar Theorie en Methoden van de Maatschappijgeschiedenis en directeur van het Centrum voor Historische Cultuur aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. Tot 2004 was zij naast haar hoogleraarschap als universitair docent Gendergeschiedenis verbonden aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. Zij publiceerde onlangs met Ed Jonker, Kees Ribbens en Siep Stuurman 'Controverses rond de canon' (Assen 2006).

Martijn Cissen

'Vijanden van God en van de heilige Christenheid!'

Het Frankische beeld van moslims tijdens de Eerste Kruistocht en de stichting van het koninkrijk Jeruzalem (1095-1105)

*'Wij, die ooit Westerlingen waren, zijn Oosterlingen geworden. Wie eens een Romein of een Frank was in zijn geboorteland, is nu een Galliër of een Palestijn; inwoners van Reims of Chartres zijn nu burgers van Tyre of Antiochië...Sommigen zijn niet getrouwd binnen hun eigen volk, maar hebben een Syrische vrouw, of een Armeense of zelfs een bekeerde Saraceense...Woorden uit verschillende talen zijn algemeen geworden voor alle nationaliteiten en een gemeenschappelijk geloof verbindt alle volken...'*¹

Deze woorden zijn geschreven door Fulcher van Chartres, een Franse priester die deelnam aan de Eerste Kruistocht (1096-1099) en de rest van zijn leven in de Levant verbleef. Tegenwoordig wordt algemeen erkend dat Fulchers woorden, die hij schreef rond 1125 in de hoop hiermee meer westerlingen over te halen om naar het kruisvaarderskoninkrijk Jeruzalem te emigreren, niet letterlijk mogen worden opgevat. Ze geven echter wel een beeld van de mentaliteit van de Franken in de Levant.² De kruistochten en kruisvaarderstaten worden momenteel weer volop onderzocht, maar het onderzoek richt zich vooral op de beleving van de kruistochten en de politiek-institutionele aspecten van de kruisvaarderstaten.³ Aan de cultureel-mentale aspecten bij de stichting van kruisvaarderstaten wordt nog nauwelijks aandacht besteed.

¹ Fulcher van Chartres, *Historia Hierosolymitana*, vertaald door Francis Rita Ryan en met annotatie uitgegeven door Harold S. Fink, *A History of the Expedition to Jerusalem* (Knoxville 1969) 271. De Nederlandse vertaling is van eigen hand, evenals alle vertalingen in dit werk.

² De aanduiding 'Franken' wordt gedurende de hele periode van de kruistochten gebruikt om alle westerlingen die aan deze expedities deelnamen aan te duiden, zowel door de westerlingen zelf als door hun Arabische, Turkse of Byzantijnse tegenstanders. De Frankische Levant (door hen zelf meestal *Outremer* genoemd) werd gevormd door het prinsdom van Edessa (gesticht in 1097), het prinsdom van Antiochië (1098), het koninkrijk Jeruzalem (1099) en het prinsdom van Tripoli (1105).

³ Onderzoek naar de beleving van de kruistochten begint met Carl Erdmann, *Die Entstehung des Kreuzzugsgedankens* (Stuttgart 1935), door M. Baldwin en Walter Goffart naar het Engels vertaald als *The Origin of the Idea of Crusade* (Princeton 1977). De grootste naam in de huidige wetenschap is die van Jonathan Riley-Smith, die grote faam maakte met zijn *The First Crusade and the Idea of Crusading* (Londen/Philadelphia 1986) en *The First Crusaders, 1095-1131* (Cambridge 1997). Enkele belangrijke voorbeelden van onder-

Het begrip cultureel-mentale aspecten is echter breed. In dit artikel bedoel ik met 'mentaal-culturele aspecten' die elementen in de individuele en collectieve identiteit van een persoon die hem sturen bij het maken van keuzes of het uitvoeren van handelingen. Deze elementen zijn vaak cultureel bepaald en voor de historische actor zelf waarschijnlijk moeilijk aan te wijzen. Voorbeelden hiervan zijn vijandbeelden, ideologieën en de vorming en perceptie van een eigen identiteit ten opzichte van 'de ander'. Vanwege die veelzijdigheid van het begrip cultureel-mentale aspecten, heb ik ervoor gekozen hier slechts een klein onderdeel van te bestuderen. Het betreft het beeld dat de Franken tijdens de expeditie en in de eerste jaren (ongeveer de periode 1099-1105) na de stichting van het koninkrijk Jeruzalem van hun islamitische tegenstanders hadden. De basis voor het onderzoek vormen drie belangrijke contemporaine kronieken over de gebeurtenissen tussen 1095 en 1105. Twee daarvan zijn van westerse hand: de *Historia Hierosolymitana* van Fulcher van Chartres, kapelaan van de latere koning Boudewijn I van Jeruzalem (r.1100-1118), en de *Gesta Francorum et aliorum Hierosolimitanorum* (hierna *Gesta*), geschreven door een anonieme lage edele uit Zuid-Italië (hierna: de 'Auteur'). De derde kroniek is geschreven door Abu Ya'la Hamza ibn Asad at-Tamimi, beter bekend als Ibn al-Qalanisi (een bijnaam die zoiets betekent als 'hoedenkoper' of 'hoedenmaker'). Al-Qalanisi bekleedde tal van hoge posities in Damascus. In zijn werk *Dhail Ta'rikh Dimashq* (letterlijk: *Vervolg op de Kroniek van Damascus*, maar vooral bekend onder de titel van de eerste Engelse vertaling: *Damascus Chronicle of the Crusades*) beschrijft hij de kruistochten vanuit Arabisch perspectief.

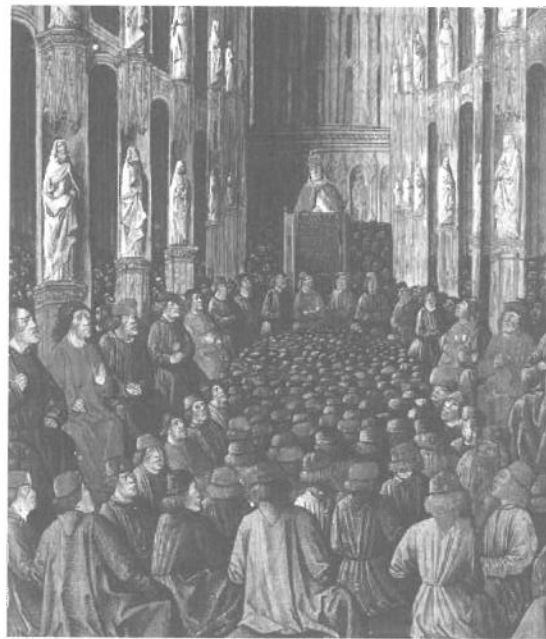
Na een kort overzicht van het verloop van de Eerste Kruistocht wordt gekeken hoe de Frankische auteurs hun vijand in beeld brengen. Aan de hand daarvan wordt besproken hoe zij, gestuurd door dat beeld, met deze volken omgingen en hoe deze omgang doorwerkte in de gebeurtenissen die plaatsvonden in de eerste jaren na de stichting van het koninkrijk Jeruzalem. De kroniek van al-Qalanisi geeft daarbij nuanceringen op de Frankische schrijvers.

De Eerste Kruistocht en de stichting van het koninkrijk Jeruzalem

Op 27 november 1095 sluit paus Urbanus II (r.1088-1099) het concilie van Clermont af met een emotionele preek waarin hij de aristocratie van

zoek naar de politiek-constitutionele aspecten van de kruisvaarderstaten zijn Joshua Prawer, *Crusaders Institutions* (Oxford 1980), Ronnie Ellenblum, *Frankish Rural Settlement in the Latin Kingdom of Jerusalem* (Cambridge 1998) en P.M. Holt, *The Crusader States and their Neighbours* (Harlow 2004).

Europa oproept haar krachten te bundelen in een expeditie naar het oosten.⁴ Urbanus' oproep wordt overal in Europa met overwel-digend enthousiasme ontvangen en in het voorjaar van 1096 ver-trekt de eerste golf van de expeditie: de volkskruistocht van 1096 onder leiding van Peter de Here-miet, Walter Sans-Avoir en Emicho von Leisingen. Deze kruis-tocht kan echter wei-nig uitrichten en eindigt op 21 oktober 1096 als de volksmas-sa bij Nicaea door een Turkse legermacht wordt verslagen en gedecimeerd. In de

Paus Urbanus II op het Concilie van Clermont (schilderij uit c.1490). Bron: http://en.wikipedia.org/wiki/Council_of_Clermont.

daarop volgende maanden (tussen december 1096 en april 1097) arrive-ren de contingenten – elk met hun eigen leider – van de 'eigenlijke' expeditie bij Constantinopel. De belangrijkste onder hen zijn Godfried van Bouillon, hertog van Neder-Lotharingen (r.1089-1100) en zijn broers Eus-tatius en Boudewijn van Boulogne (de latere Boudewijn I van Jeruzalem), de Franse Edelman Raymond van Toulouse (markies van Provence: r.1066-1105 en graaf van Toulouse: r.1093-1105) en Bohemund van Taranto (wordt Bohemund I van Antiochië: r.1098-1111) met zijn neef Tancred, beiden Normandiërs uit Zuid-Italië. In totaal omvat het leger ongeveer 70.000 personen, waarvan een tiende deel bestaat uit ridders. Als snel blijkt hoe geducht de militaire macht van de Franken is, zeker als zij eensgezind opereren. Nicaea bezwijkt voor de overmacht en niet lang daarna (op 1 juli 1097) worden de verenigde Turkse troepen van de Anatolische heerser Kilij Arslan bij Dorylaeum vernietigend verslagen. Daarna verlaat Boudewijn van Boulogne met dat deel van het leger

⁴ Het standaardwerk over de Eerste Kruistocht is van Steven Runciman, *A History of the Crusades* 3 dln. (Cambridge 1951-1954). Vooral van belang voor deze paragraaf is deel I, *The First Crusade*. Een goede samenvatting van de gebeurtenissen van de Eerste Kruis-tocht wordt gegeven door Rosalind Hill, *The Deeds of the Franks and the Other Pilgrims to Jerusalem* (Oxford 1962) xx-xxxviii. Voor recente inzichten tenslotte is gebruik gemaakt van P.M. Holt, *The Age of the Crusades. The Near East from the eleventh century to 1517* (Londen/New York 1986) 16-22 en Andrew Jotischky, *Crusading and the Crusader States* (Harlow 2004) 47-62.

waaronder zich ook Fulcher van Chartres bevindt de hoofdmacht en trekt naar Edessa, waar hij in het voorjaar van 1098 als heerser wordt erkend. Ondertussen trekt de rest van het leger met daarbij de 'Auteur' van de *Gesta* naar Antiochië, waar het medio oktober 1097 arriveert. Pas op 3 juni 1098, na acht maanden van ontberingen, valt de stad. Een Turks ontzettingsleger onder leiding van Kerbogha, *atabeg* van Mosul,⁵ komt te laat om de verovering te voorkomen en wordt niet lang daarna vernietigend verslagen, waarmee de weg naar Jeruzalem vrij komt. Het duurt nog ruim een halfjaar voor de tocht wordt voortgezet, maar de laatste etappe – waarbij het leger onder leiding van Raymond van Toulouse staat – verloopt voorspoedig. Begin juni 1099 bereikt het leger Jeruza-lem. De stad valt op 15 juli van dat jaar. Hiermee is het doel van de expeditie bereikt.

Niet lang daarna neemt Godfried van Bouillon de titel *Advocatus sancti sepulchri* ('De toegewijde verdediger van het Heilige Graf') aan en wordt hij de leider van het Frankische gezag in de Levant. Godfried maakt een goede start als hij er in augustus 1099 in slaagt de verzamel-de Arabische legers onder leiding van de Egyptische vizier al-Afdal bij Ascalon verpletterend te verslaan.⁶ Spoedig veroorzaakt hij echter grote onenigheid tussen hem en de andere edelen in zijn gevolg, waarna de opbouw van de prille staat vrijwel stil komt te liggen. Als Godfried op 18 juli 1100 sterft, heeft de staat Jeruzalem feitelijk nog weinig vorm en stabiliteit.⁷

Godfried wordt opgevolgd door zijn jongere broer Boudewijn.⁸ Hij laat zich op 25 december 1100 in Bethlehem tot koning kronen. In de volgende jaren toont hij zich een energiek en genadeloos heerser. Terecht ziet Boudewijn in dat het grootste gevaar voor het koninkrijk van buiten de grenzen komt, vooral vanuit het Fatimidische Egypte. Met als uitgangspunt dat de aanval de beste verdediging is, treedt hij waar mogelijk tegen de vijand in het veld. Verder brengt hij de financiën van het rijk op orde en probeert hij, met hulp van Genuese vloeten, zoveel mogelijk havensteden – van vitaal belang voor de aanvoer van voorraden en manschappen – voor het koninkrijk te winnen. Tenslotte slaagt hij erin de edelen in het rijk duurzaam aan zich te binden. Met dit doeltreffende optreden, en soms gesteund door een gelukkige omstandigheid, slaagt

⁵ Iemand in de functie van *atabeg* is de rechterhand van een Turkse vorst, hoewel hij ook regelmatig zelfstandig regeerde en Kerbogha is daarvan een voorbeeld.

⁶ Al-Afdal opereert in naam van de Arabische kaliefendynastie der Fatimiden (de vizier is de rechterhand van de kalief), die hun zetel hadden in Cairo. De Fatimiden behoorden tot de machtigste heersers in de Levant. Gedurende het hele bestaan van de kruisvaardersstaat Jeruzalem zullen de kaliefen van Egypte de belangrijkste vijand van de Franken blijven.

⁷ Runciman schrijft over Godfried: 'But Godfrey, for all his estimable qualities, was a weak, foolish man. Out of jea-lousy he quarrelled with his colleagues; out of genuine piety he yielded far too much power into the hands of the Church. His death and replacement by his brother Baldwin saved the young kingdom;' idem, *History* II, 3.

⁸ Voor de beschrijving van de eerste jaren van Boudewijn I is vooral gebruik gemaakt van Runciman, *History* I, 315-326 en II, 71-106 en van Jotischky, *Crusading*, 62-67.

Boudewijn erin het koninkrijk van Jeruzalem de stabiele basis te geven waarop het tot 1187 kon bestaan.

Mentaal-culturele achtergronden bij de stichting van het koninkrijk Jeruzalem

'Vijanden van God en van de heilige christenheid': het Frankische beeld van moslims

De opmars van de Eerste Kruistocht richting Jeruzalem in de laatste jaren van de elfde eeuw mag niet gezien worden als het moment waarop bewoners van West-Europa voor het eerst in contact kwamen met Arabieren en Turken. Al eeuwenlang werden er vanuit het westen pelgrimages naar het Heilige Land ondernomen. Vaak waren deze reizen lang en gevaarlijk, niet in de minste plaats omdat de politieke situatie in de Levant erg instabiel was. De Turkse invasies in het gebied, die vanaf de vroege negende eeuw regelmatig plaatsvonden en vanaf de elfde eeuw zowel in omvang als in aantal sterk toenamen, maakten dit alleen maar erger.⁹ De verhalen van terugkerende pelgrims, die spraken over de grote gevaren en ontberingen van de reis door vijandige Arabische gebieden, werden de basis voor de kennis van de Arabieren en Turken in West-Europa en bepaalden in belangrijke mate de westerse visie op deze volken.

De meeste deelnemers aan de Eerste Kruistocht lijken feitelijk heel weinig kennis te hebben gehad van hun Arabische en Turkse vijanden. In de proloog bij zijn *Historia* geeft Fulcher een opsomming van de landen die de kruisvaardersstaten omringen: 'Aan de ene zijde liggen Egypte en Ethiopië; aan de andere Arabië, Chaldea en Syrië, Assyrië en Media, Parthië en Mesopotamië, Perzië en Scythië.'¹⁰ De meeste van deze namen – bijvoorbeeld Parthië en Scythië – zijn ontleend aan klassieke literatuur en mythologie en de namen die wel een concreet land lijken aan te duiden, doen dat niet.¹¹ Zo bedoelt Fulcher met de term Ethiopië heel 'donker Afrika' en gebruikt hij Syrië als benaming voor het grensgebied tussen het moderne Syrië en Turkije. De verschillen tussen Turken en Arabieren (deze laatste worden door de westerse schrijvers consequent 'Saracenen' genoemd) lijken bij Fulcher wel bekend, maar hij voert het in zijn werk niet consequent door. Vooral wanneer Turken en Arabieren samen tegen de Franken optreden ontgaat het onderscheid tussen beide hem volledig. Dat geldt nog meer voor de 'Auteur'. Hij gebruikt steeds –

⁹ Paul Magdalino, 'The Medieval Empire (780-1204)', in Cyril Mango (ed.), *The Oxford History of Byzantium* (Oxford 2002) 169-208, aldaar 171 en 182.

¹⁰ Fulcher, *Historia Hierosolymitana* 58.

¹¹ Fulcher maakt in zijn werk regelmatig gebruik van klassieke teksten. De belangrijkste daarvan zijn Rufinus' *Flavii Josephi Hebraei Opera* (bewerkingen van Flavius Josephus' *Bellum Judaicum* en *Antiquitates Judaicae*) en Solinus' *Collectanea verum memorabilium* (een bewerking van de *Naturalis Historia* van Plinius Maior). Daarnaast zijn er invloeden aanwijsbaar uit verschillende klassieke dichters, historici en kerkvaders; Fink, *Expedition*, 41-45.

in varianten – dezelfde standaardformule om de vijand aan te duiden. De meeste uitgebreide variant gebruikt hij om Kerbogha's leger bij de slag van Antiochië weer te geven: 'een immens leger van heidenen – Turken, Arabieren, Saracenen, Pauliciërs, Azymiten, Koerden, Perzen, Agulani en vele andere volken.'¹² Daarbij is het de vraag of de 'Auteur' werkelijk onderscheid zag tussen Arabieren en Saracenen en het lijkt niet waarschijnlijk dat hij de precieze relatie tussen Turken, Perzen en Koerden kende. Bovendien is de verzamelnaam 'heidenen' hier niet correct, omdat het leger volgens de 'Auteur' ook afvallige christenen in zijn gelederen had: 'Pauliciërs' (waarschijnlijk ontleend aan een christelijke sekte rond Paulus van Samosata), 'Azymiten' (waarschijnlijk de aanduiding voor Armeense christenen) en 'Agulani' (mogelijk bewoners van het moderne Albanië).¹³ Waarschijnlijk heeft de 'Auteur' alle namen voor de vijand die in het legerkamp circuleerden bij elkaar gezet zonder precies te weten waarvoor ze stonden.¹⁴

Ook van de politieke situatie in de Levant aan het einde van de elfde eeuw lijken de kruisvaarders weinig kennis te hebben.¹⁵ Vanaf het midden van die eeuw speelde de Turkse dynastie der Seljuken een belangrijke rol in het oostelijke Middellandse-Zeegebied. Onder sultan Alp Arslan (r.1064-1072) en zijn zoon Malik Shah (r.1072-1092) werden Anatolië en Syrië onder Turks gezag gebracht. Na Malik Shahs

De kruisvaardersstaten in de Levant. Bron: Andrew Jotischky, *Crusading and the Crusader States* (Harlow 2004).

¹² *Gesta Francorum*, uitgegeven en vertaald door Rosalind Hill, *The Deeds of the Franks and the Other Pilgrims to Jerusalem* (Oxford 1962) 49.

¹³ Hill, *Deeds*, 20 en 45.

¹⁴ Ibidem, 49.

¹⁵ Zie ook Runciman, *History* II, 8-17 en P.M. Holt, *The Crusader States and their Neighbours* (Harlow 2004) 6-11.

dood viel het rijk uit elkaar. In Anatolië stichtte zijn zoon Kilij Arslan (r.1092-1107) het sultanaat van Rum. Syrië komt in handen van zijn broer en rivaal Tutush I (r.1092-1095) en in de Perzische landen vochten zijn zoons Barkiyaruq, Mehmed en Ahmed Sanjar om de macht, waardoor van krachtig centraal gezag door één Turkse sultan niet langer sprake is. Na Tutush's dood werd Syrië verder verdeeld door rivaliteit tussen zijn zoons Duqaq, *malik* (koning) van Damascus (r.1095-1104), en Ridwan, *malik* van Aleppo (r.1095-1113). Naast deze heersers uit de Seljukkendynastie waren er nog tal van andere Turkse magnaten in de Levant actief (waaronder Kerbogha).¹⁶ Onder deze Turkse aristocratie regeerden vervolgens weer lokale machthebbers, zowel van Turkse als van Arabische afkomst. Religieuze verschillen maakten de politieke situatie vervolgens nog complexer. De sjiiïtische moslims zagen de kalief van Egyptische dynastie der Fatimiden als hun religieuze leider, terwijl deze functie voor de soennitische moslims werd vervuld door de Abbasidische kalief in Bagdad, die door de Seljukken werd gesteund. Naast de vele Turkse en Arabische machthebbers waren er tenslotte nog de Armeense vorstendommen in en rond het Taurusgebergte en vele militante sekten (zowel christelijke als islamitische) in de bergrug in het oosten van Syrië.

Kortom, de politieke situatie in Anatolië en Syrië ten tijde van de Eerste Kruistocht was zeer complex. De kruisvaarders hadden echter wel mogelijkheden om van deze situatie op de hoogte te raken. Veel informatie over de politieke verdeeldheid in Anatolië had verkregen kunnen worden van Alexius I Komnenos, die als heerser van het Byzantijnse rijk ongetwijfeld contacten onderhield met de verschillende Turkse, Arabische en Armeense vorsten in dat gebied – voormalig onderdeel van zijn rijk. De Franken vertrouwden de Byzantijnse keizer en zijn gidsen echter niet en het lijkt weinig voor de hand liggend dat zij informatie van hen voor waar wilden aannemen. Eenmaal in Syrië bleken veel lokale Turkse en Arabische magnaten aanvankelijk graag tot samenwerking met de Franken bereid (zoals hierna nog verder zal worden aangetoond). Ook bij hen had informatie over de politieke situatie in Syrië ingewonnen kunnen worden. De Franken bleken daarin echter niet geïnteresseerd. Dit verklaart het geringe feitelijke inzicht en de vele vooroordelen over de politieke situatie in de Levant die in de kruisvaarderskronieken naar voren komen. De grote verdeeldheid onder de vele machthebbers in die gebieden ontging hen vrijwel volledig. De 'Auteur' geeft in zijn werk wel enkele situaties weer waaruit blijkt hoezeer de Turken en Arabieren in Syrië verdeeld waren. Zo vertelt hij dat er tijdens het beleg van Antiochië afgevaardigden van de Egyptische kalief al-Musta'li – door de 'Auteur' 'de amir van Babylon' genoemd – in het legerkamp aanwezig waren, aan wie verschillende keren als gift hoofden van gedode Turken werden

¹⁶ De belangrijkste daarvan zijn leden uit de dynastie van Danishmend in oostelijk Anatolië, leden van de dynastie der Ortoqiden in noord-oost Syrië en Kerbogha, *atabeg* van Mosul, die in Syrië vrijwel zelfstandig opereert.

gebracht.¹⁷ Even verderop in zijn kroniek presenteert hij Kerbogha evenwel als heerser over een uniforme Turks-Arabische wereld, die eensgezind tegen de Franken optrad.¹⁸ Dit lijkt de overheersende visie binnen het kamp, want ook bij Fulcher is dit regelmatig terug te vinden.¹⁹

Van de islam weten de Franken eveneens weinig. Fulcher denkt dat moslims hun gebeden richtten tot Mohammed en noemt deze verspilde moeite; ze waren immers tot een afgod gericht.²⁰ Verder vermeldt hij nog dat de 'Tempel van de Heer' (*Templum Domini*) door de moslims evenzeer werd vereerd als door de christenen, kennelijk zonder precies te weten waarom.²¹ De 'Auteur' blijkt nog minder op de hoogte. Bij de slag van Dorylaeum vertelt hij dat de Turken 'jankten en schreeuwden als demonen' en dat zij 'een of ander duivels woord' riepen dat de 'Auteur' niet kon verstaan.²² Ook noemt hij een moskee 'een kapel van de duivel'.²³ Verder gaat de 'Auteur' er altijd van uit dat de moslims polytheïstisch waren. Hij laat Kerbogha zweren 'bij Mohammed en bij alle namen van onze [i.e. de islamitische] goden',²⁴ en hij meent – waarschijnlijk aansluitend bij roddels in het kamp – dat Kerbogha Bohemund en Tancred als goden van de Franken beschouwde.²⁵ Niet al het geklets uit het kamp blijkt echter uit de lucht gegrepen. De 'Auteur' noemt de Abbasidische kalief van Bagdad 'de paus van de Turken'.²⁶ Het verschil tussen soennieten en sjiiïeten zal de 'Auteur' evenwel volledig ontgaan zijn. Ook voor de tolerante houding van de moslimleiders ten opzichte van hun christelijke onderdanen hebben de westerse auteurs geen oog. Het gevolg van deze beeldvorming is dat de Franken de islam beschouwden als het volledig tegenovergestelde van het christendom.

Deze religieuze ideeën zijn van doorslaggevend belang voor het beeld dat de Franken van de moslims hadden. Op grond van ridderlijke idealen zijn beide westerse auteurs namelijk erg positief over de Turken. Fulcher beschrijft hen als 'een moedig ras uit het Oosten dat erg vaardig

¹⁷ *Gesta Francorum* 37-38 en 42. Al-Musta'li regeerde tussen 1094 en 1101 als negende kalief van de Fatimiden van Egypte. Met 'Babylon' bedoelt de 'Auteur' Cairo.

¹⁸ Ibidem 52. De 'Auteur' citeert hier een brief van Kerbogha naar andere Turkse emirs; de brief is echter geenszins Turks van karakter en loopt over van westers feodaal jargon. Het is daarmee evenwel een goede weergave van de manier waarop er in het kamp over de Turken werd gedacht.

¹⁹ Regelmatig zet Fulcher het Frankische leger bewust in een zwakke positie ten opzichte van de vijandelijke legers, die telkens veel sterker en omvangrijker zijn; Fink, *Expedition*, 36. Daarbij is de vijand altijd de islamitische wereld als geheel, waarbij elk leger als onderdeel daarvan wordt gezien.

²⁰ Fulcher, *Historia* 118.

²¹ Ibidem. De *Templum Domini* van de kruisvaarders is de Qubbat as-Sahkrah, ofwel de Rotskoepelmoskee van de moslims. Moslims geloven dat Mohammed in een nachtelijke reis vanaf die rots opsteeg naar de hemel.

²² *Gesta Francorum* 18. Ralph van Caen, een andere kroniekschrijver, omschrijft de strijdkreet als 'Allahibar': waarschijnlijk werd er 'Allah akbar' ('God is groot') geroepen; Hill, *Deeds*, 18.

²³ Ibidem 42.

²⁴ Ibidem 52. Vergelijk 53.

²⁵ Ibidem 55-56.

²⁶ Ibidem 49. De toelichting is gebaseerd op de annotatie bij deze passage van Hill.

is met de boog.²⁷ Ook de 'Auteur' laat zich bijzonder positief uit over de moed en vaardigheid van de Turken, waarbij hij een Turks verhaal aanhaalt dat hem vermoedelijk via roddelpraat in het kamp heeft bereikt: 'De Turken hebben een legende die stelt dat zij dezelfde afstamming hebben als de Franken en dat geen enkel ras, behalve zichzelf en de Franken, van nature ridders kan voortbrengen. Dit is waar en niemand kan het ontkennen. Als zij hun geloof in Christus en in de christenheid hadden vastgehouden (...) zou er niemand sterker of moediger of op het slagveld meer bekwaam zijn dan zij.'²⁸ De Turken echter hebben het christendom laten vallen en het blijft dan ook bij de hierboven geciteerde passages voor zover het positieve uitlatingen over hen betreft. Enige regels na zijn lovende woorden beschrijft de 'Auteur' de Turken opnieuw, maar nu als 'de vijanden van God en van de heilige christenheid,' een passage die vervolgens nog enige malen in de *Gesta* terugkeert.²⁹ Dergelijke uitlatingen komen in Fulchers *Historia* nauwelijks voor, maar hij schroomt niet de Turken zo negatief mogelijk weer te geven.³⁰ Over het Turkse garnizoen in Nicaea zegt hij bijvoorbeeld dat ze lichamen van de dode Franken over de muur hesen en plunderden, om ze vervolgens weer naar beneden te gooien.³¹ Het Turkse garnizoen in Antiochië was al even verdorven: de hoofden van christelijke stadsbewoners werden over de muren in het legerkamp geschoten om de Franken te demotiveren.³² Dergelijke passages zijn ook in de *Gesta* te vinden, bijvoorbeeld wanneer de 'Auteur' vertelt over het einde van de volksmassa's die Peter de Heremiet steunden: 'De Turken overvielen zijn [*i.e.* Peters] mannen en doodden het merendeel – sommigen sliepen, anderen waren naakt, maar allen werden gedood. Onder de rest vonden zij een priester die de mis aan het lezen was en hij werd per direct op het altaar vermoord.'³³ De Franken zelf waren overigens geen haar beter: de 'Auteur' van de *Gesta* vertelt hoe de Franken bij het beleg van Nicaea de hoofden van gedode Turken de stad in katapulteerden om hetzelfde te bereiken.³⁴ Over de Arabieren zijn de westerse kronieken evenzeer negatief. De term 'Saracenen' heeft zeer negatieve connotaties en ook de slechtheid van de Arabieren wordt regelmatig extra benadrukt. Zo vertelt Fulcher dat het leger van al-Afdal niet alleen ten strijde trok om de Franken te vernieti-

²⁷ Fulcher, *Historia* 80.

²⁸ *Gesta Francorum* 21.

²⁹ Ibidem 22 en opnieuw op 32. De strekking van uitlatingen op pp.62 en 66 is sterk vergelijkbaar hiermee.

³⁰ De enige losstaande negatieve uitlatingen over de Turken in het voor dit werk bestudeerde deel van de *Historia* (de jaren 1095-1104) staan op pp.84 ('die heidense Perzen'), 107 ('de wreedst mogelijke vijand') en 140 ('dat vervloekte volk').

³¹ Fulcher, *Historia* 82.

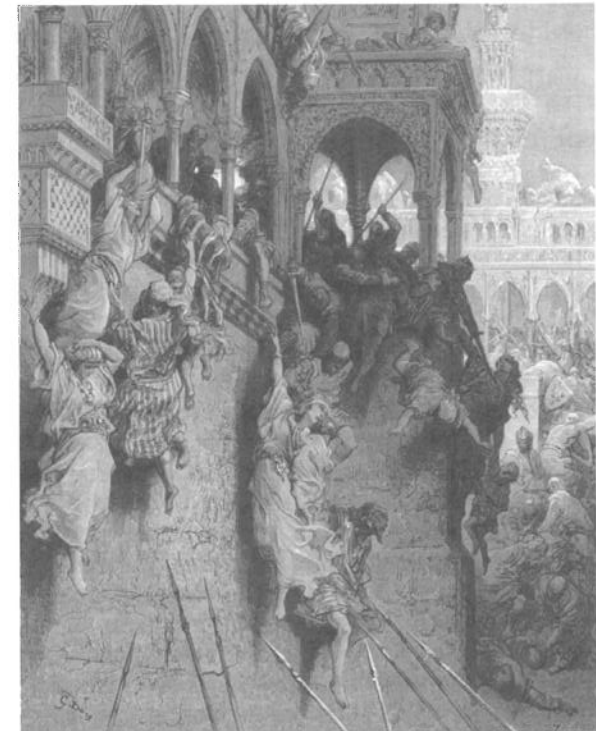
³² Ibidem 94.

³³ *Gesta Francorum* 4.

³⁴ Ibidem 15. Vergelijk deze passage bovendien met de kroniek van al-Qalanisi, die stelt dat het Turkse garnizoen alle christenen uit de stad had gegooid; Ibn al-Qalanisi, *Dhail Ta'rikh Dimashq*, vertaald door H.A.R. Gibb, *The Damascus Chronicle of the Crusades* (Londen 1932) 42.

gen, maar ook om het Heilige Graf zo grondig te verwoesten dat er nooit meer over gesproken zou worden.³⁵

Deze negatieve uitlatingen over de Turken en de Arabieren geven enerzijds weer hoe de kruisvaarders over hun tegenstander dachten. Anderzijds zijn zij ook bedoeld om in te spelen op de emoties van een devote en ridderlijke westerse elite: de verdorvenheid van deze volken rechtvaardigde hun dood door een christelijk zwaard. Want dat was wat er moest gebeuren: de westerse kroniekschrijvers zijn het er unaniem over eens dat met het vermoorden van moslims – Turks of Arabisch – helemaal niets mis is. Sterker nog, het lijkt erop dat dit zelfs tot de prioriteiten van het leger behoorde. De 'Auteur' schrijft meestal neutraal over slachtpartijen onder Turken en Arabieren – ongeacht of het legers, garnizoenen of gewone burgers betreft – maar bij zijn beschrijving van de slag tegen Kerbogha laat hij duidelijk zien hoe belangrijk het doden van Turken was: 'De Turken vluchtten in doodsangst en wij achtervolgden hen tot in hun kamp, want de ridders van Christus [*milites Christi*] waren er meer op gebrand hen op te jagen dan om enige buit te vergaren.'³⁶ Een vergelijkbaar optreden beschrijft Fulcher bij de val en plundering van Antiochië. Het voetvolk ging direct voor het bemachtigen van zoveel mogelijk buit, maar de ridders niet: 'Onze gewone mensen sloegen willekeurig aan het plunderen in de straten en de huizen, maar de ridders, die meer ervaren waren in het voeren van oorlog, gingen door

Gustav Doré (1832-1882), *The Massacre of Antioch*. Bron: http://en.wikipedia.org/wiki/Siege_of_Antioch.

³⁵ Fulcher, *Historia* 127.

³⁶ *Gesta Francorum* 70.

met het opjagen en vermoorden van Turken.³⁷ Fulcher spreekt zich bovendien meer uit dan de 'Auteur' over het lot dat de Turken en Arabieren verdienden. Zo vertelt hij over de vrouwen die na de Turkse nederlaag bij Antiochië in de tenten van Kerbogha werden aangetroffen dat 'de Franken hen geen kwaad deden, maar ze zonder pardon aan hun lansen regen' en na de slachtpartij bij de verovering van Caesarea (medio mei 1101) zegt hij bijna snerend dat de inwoners 'een welverdiende dood' stierven.³⁸ Kortom, het doden van moslims was volkomen geoorloofd.

De Frankische behandeling van moslims tijdens de expeditie (1097-1099): een opeenvolging van bloedbaden

Het religieuze fanatisme van de expeditie en de heersende ideeën over de moslims laten weinig ruimte voor wat wij 'humanitair' optreden zouden noemen. Uit de westerse kronieken komt het beeld naar voren dat de opmars van de Franken bestond uit een opeenvolging van bloedbaden en slachtpartijen onder moslims. Het bekendste voorbeeld daarvan is de inname van Jeruzalem, die zeer bloedig verliep. Dit is echter zeker niet het enige bloedbad dat de kruisvaarders aanrichtten. De eerste wreedheden tegen Turken en Arabieren, zo vermeldt de 'Auteur', vonden plaats wanneer het leger tijdens de opmars naar Antiochië door de vallei van Riha trok.³⁹ De daar aangetroffen moslims werden aangevallen, waarbij 'velen van hen gedood worden en de rest halsoverkop op de vlucht wordt gejaagd'.⁴⁰ De eerste massale slachtpartij vond plaats op 3 juni 1098 na de val van Antiochië. De 'Auteur' vertelt: 'Iedereen rende zo snel als hij kon de stad in en daar doodden zij alle Turken en Saracenen die ze tegenkwamen, met uitzondering van diegenen die de citadel wisten te bereiken (...) Alle straten van de stad lagen vol met lijken, waardoor niemand er kon blijven vanwege de stank. Nergens kon je door de nauwe doorgangen van de stad lopen zonder over de lichamen van de doden te gaan'.⁴¹ Na Antiochië ondergingen een kasteel bij Tell Mannas en de steden al-Bahrah en Ma'arrat-an-Nu'man hetzelfde lot. Bij Ma'arrat maken de Franken zich bovendien berucht, omdat gedane beloften niet worden nagekomen.⁴² De 'Auteur' lijkt dat niet heel betreurenswaardig te

³⁷ Fulcher, *Historia* 99.

³⁸ Ibidem 106. Vergelijkbaars op 154.

³⁹ De *Gesta Francorum* is de belangrijkste bron voor deze passage; Fulcher is immers al voor de opmars naar Antiochië met Boudewijn van Boulogne uitgeweken naar Edessa. De naam van de vallei van Riha wordt gebruikt door Hill, *Deeds*, 49. Fulcher zelf noemt dit de 'vallei van Rugia.' Ik heb niet kunnen achterhalen welke vallei hiermee precies wordt bedoeld. Het moet evenwel een vallei aan de zuidelijke zijde van het Taurusgebergte zijn.

⁴⁰ *Gesta Francorum* 26.

⁴¹ Ibidem 47-48. Fulcher is minder uitgebreid, maar de strekking van zijn verhaal is precies hetzelfde: Fulcher, *Historia* 99.

⁴² Uit de kronieken kan niet exact worden opgemaakt wat er precies was afgesproken. Al-Qalanisi beschuldigt de Franken ervan dat zij de bevolking verraden door hoge afkoop-sommen te vragen, kruisen over de stad op te richten en de hele stad te plunderen; Al-Qalanisi, *Dhail Ta'rikh Dimashq* 47. De 'Auteur' vertelt dat Bohemund de elite van Ma'arrat vrij aftocht met vrouwen, kinderen en goederen heeft beloofd, maar dat zij uiteindelijk toch

vinden: volgens hem is dit de behandeling die de moslims verdienden.⁴³ Voor de muren van Tripoli werd vervolgens een Turks leger gedecimeerd, waarna het leger Jeruzalem bereikt.⁴⁴ Na een beleg van ruim een maand viel de stad en volgde een massale slachtpartij. Het hoogtepunt daarvan vormden de gevechten rond de al-Aqsa moskee (door de Franken consequent de 'Tempel van Solomon' genoemd). Een grote groep moslims had zich op het dak van deze moskee verzameld in de hoop dat de Franken hun geloofshuis zouden respecteren. Bovendien gaf Tancred deze groep op de dag waarop Jeruzalem viel zijn vaandel, dat hen theoretisch bescherming zou moeten bieden. De volgende dag bleek echter dat niet het geval te zijn, zo vertelt de 'Auteur': 'De volgende dag gingen zij [de kruisvaarders] het dak van de Tempel [van Solomon] op en vielen zij de Saracenen aan, zowel de mannen als de vrouwen. Met getrokken zwaarden werden overal hoofden afgehakt'.⁴⁵ De 'Auteur' voegt hier nog aan toe dat Tancred woedend werd toen hij dat zag, maar hemzelf lijkt het opnieuw weinig uit te maken dat de gebruikelijke gedragsregels werden verbroken.

Het lijkt er dus op dat de moslims overal zo volledig mogelijk werden uitgeroeid. Bij een meer gedetailleerdere lezing van de westerse kronieken en vergelijking met de kroniek van al-Qalanisi komen echter aanwijzingen aan het licht waaruit blijkt dat de slachtpartijen mogelijk toch minder compleet waren dan de Frankische kroniekschrijvers ons willen doen geloven. Behalve in de grote steden bevonden zich waarschijnlijk nog maar weinig moslims in Anatolië en Syrië wanneer de Eerste Kruistocht door die gebieden trok. Uit de kroniek van al-Qalanisi blijkt dat de moslims spoedig na het vertrek van de expeditie bij Constantinopel (in het voorjaar van 1097) van de komst van de Franken op de hoogte zijn en dat zij bovendien het gevaar van deze expeditie serieus namen: 'In dit jaar [1097] bereikten ons opeenvolgende berichten dat de legers van de Franken optrokken vanaf de Zee van Constantinopel en dat zij van ontelbare omvang waren. Terwijl deze berichten elkaar opvolgden en zich van mond tot mond verspreidden, werden de mensen bang en ongerust'.⁴⁶ Daarbij vertellen de westerse kroniekschrijvers dat de Turken bij hun terugtrekking na de nederlaag bij Dorylaeum een verwoest land achterlieten. Fulcher schrijft: 'Wij troffen Romania [*i.e.* Anatolië], een land dat normaal gesproken uitblinkt in rijkdom aan producten van allerlei soort, aan in een toestand van vreselijke verwoesting en ontvol-

allemaal hun volledige bezit verliezen, waarbij bovendien een aantal mensen wordt gedood of in slavernij wordt afgevoerd; *Gesta Francorum* 79-80.

⁴³ Ibidem 79-80.

⁴⁴ De 'Auteur' vertelt: 'De moordpartij en het bloedvergieten onder de heidenen waren zo groot, dat zelfs de rivier die de stad in stroomde rood kleurde van het bloed en zo de water-tanks van de burgers vervuilde'; Ibidem 85.

⁴⁵ Ibidem 92.

⁴⁶ Al-Qalanisi, *Dhail Ta'rikh Dimashq* 41. Na de nederlaag van Kilij Arslan bij Dorylaeum (1 juli 1097) groeien de angst en de onrust nog verder; ibidem 42. Al-Qalanisi schrijft vanuit Damascus, zowel geografisch als in vertelperspectief.

Kruisvaarders in gevecht met Saracenen.
Bron: *Chroniques de France ou de St Denys* – British Library Online.

king.⁴⁷ Dit alles maakt het zeer aannemelijk dat de moslims in Anatolië – zowel Turks als Arabisch – massaal voor de Frankische legers op de vlucht sloegen. Hun geloofsgenoten in de gebieden tussen Antiochië en Jeruzalem deden dat in het voorjaar van 1098 in ieder geval. Al-Qalanisi vertelt dat, als de Franken na de verovering van Ma'arrat op-trekken naar Jeruzalem, 'de mensen in paniek hun woonplaatsen verlaten en voor de legers op de vlucht slaan'.⁴⁸ Op

het platteland zullen de Franken dus weinig moslims hebben aangetroffen.

Voor veel steden gold dat niet. In het voorgaande zijn alleen de steden genoemd die door de Franken werden ingenomen en op dat moment een aanzienlijke Turkse of Arabische bevolking hadden. Dit zijn echter slechts enkele van de vele steden die de Franken op hun weg tegenkwamen. Veel steden in Anatolië werden tijdens de opmars van het kruisvaardersleger door hun Turkse garnizoenen verlaten, waarna de moslimbevolking waarschijnlijk hun voorbeeld volgde.⁴⁹ Het merendeel van de steden in Syrië werd tijdens de Eerste Kruistocht niet ingenomen, in een enkel geval omdat het beleg mislukte, maar meestal omdat ze helemaal niet belegerd waren.⁵⁰ Zo bleven er slechts enkele steden over die veel islamitische inwoners hadden en tevens door de Franken werden veroverd. Hier vonden de massale slachtpartijen plaats die de westerse kronieken beschrijven, waarbij zij bovendien mogelijk overdrijven. Het beste voorbeeld daarvan is de verovering van al-Bahrah. Fulcher zegt dat 'de inwoners van de stad tot op de laatste man werden afgeslacht' en de

⁴⁷ Fulcher, *Historia* 87. De 'Auteur' geeft sterk vergelijkbare informatie; *Gesta Francorum* 22-23.

⁴⁸ Al-Qalanisi, *Dhail Ta'rikh Dimashq* 47.

⁴⁹ Verschillende steden in Anatolië, waaronder Tarsus, Coxon, Marash en waarschijnlijk ook Plastencia, geven zich zonder slag of stoot over aan de Franken; *Gesta Francorum* 25-27.

⁵⁰ Na de verovering van Ma'arrat (eind december 1098) valt, tot de inname van Jeruzalem op 15 juli 1099, geen enkele stad met een Turks of Arabisch garnizoen in handen van de Franken: met de amir van Shaizar wordt een verdrag gesloten; het beleg van 'Arqa mislukt en eindigt (na drie maanden) met een verdrag. Ook met de emir van Tripoli wordt een verdrag gesloten en daarna worden de steden Batrun, Djebail (Byblos), Saida (Sidon), Sur (Tyre), Acre, Haifa, Caesarea en Ramleh gepasseerd zonder ze te belegeren; *Ibidem* 81-87.

'Auteur' vertelt dat 'alle Saracenen, zowel mannen als vrouwen, groot en klein' werden gedood.⁵¹ Al-Qalanisi daarentegen spreekt van slechts vijftig slachtoffers.⁵² Een ander voorbeeld vormen de slachtpartijen in Jeruzalem. Uit de *Gesta* blijkt dat er zeker geen sprake is van een totale uitroeiing. Eén van de eerste besluiten van de legerleiding na de verovering van de stad is dat alle lijken buiten de muren moesten worden gebracht om de hevige stank tegen te gaan. 'En dus,' zo vertelt de 'Auteur', 'sleepten de overlevende Saracenen de lichamen van hun dode soortgenoten buiten de muren en gooiden zij deze voor de stadspoorten op hopen zo hoog als huizen'.⁵³ Bovendien kreeg het Arabische garnizoen in de Toren van David enige dagen na de val van de stad vrije aftocht.⁵⁴ Ook andere bronnen spreken over overlevenden onder de moslims en vertellen hoe relatief kleine, maar nog altijd aanzienlijke groepen van hen uit Jeruzalem wisten te ontkomen.⁵⁵ Het is niet onwaarschijnlijk dat Fulcher en de 'Auteur' bewust hebben overdreven waar het de volledigheid van de slachtingen betreft. Mogelijke redenen kunnen zijn dat een zo volledig mogelijke uitroeiing het beste paste in hun visie op de expeditie en de manier waarop met moslims zou moeten worden omgegaan, of misschien wilden zij daarmee indruk maken op hun geloofsgenoten in Frankrijk en Zuid-Italië.

Niettemin neemt geen van deze argumenten weg dat de Frankische veroveringen in Syrië gepaard gingen met bloedbaden onder de Turkse en Arabische bewoners, zo erg zelfs dat ook veel Syrische christenen geschokt waren door deze wreedheden.⁵⁶ Het beeld van de Franken dat daardoor onder de moslims ontstond, bestond uit een combinatie van angst en afkeer.⁵⁷ Dit is de context waarin het koninkrijk Jeruzalem zich moest vestigen.

Franken en moslims in de eerste jaren van het koninkrijk Jeruzalem: een constante staat van oorlog

Na zijn aanstelling als 'Verdediger van het Heilige Graf' is aan Godfried de taak om stabiliteit en orde te creëren in zijn nieuwe vorstendom. In naam loopt het Koninkrijk Jeruzalem van Beirut in het noorden tot voorbij Montreal in het zuiden, maar vóór 1100 omvat het nauwelijks meer dan de directe omgeving van Jeruzalem, Bethlehem, Nablus en Ramleh. In zijn korte regeerperiode slaagt Godfried er, mede door zijn eigen toedoen, niet in meer te doen dan het strikt noodzakelijke. Op 12 augustus 1099 maakt hij een voorlopig einde aan de dreiging vanuit het zuiden

⁵¹ Fulcher, *Historia* 112. *Gesta Francorum* 75.

⁵² Al-Qalanisi, *Dhail Ta'rikh Dimashq* 43.

⁵³ *Gesta Francorum* 92.

⁵⁴ *Ibidem*.

⁵⁵ Jotischky, *Crusading*, 60 en Benjamin Z. Kedar, 'The Subjected Muslims of the Frankish Levant', in: Thomas F. Madden (ed.), *The Crusades* (Oxford 2002) 233-264, daaruit 241-242.

⁵⁶ Runciman, *History* I, 287.

⁵⁷ Kedar, 'Subjected Muslims', 254 en Carole Hillenbrand, *The Crusades: Islamic Perspectives* (Edinburgh 1999) 74-76.

door de legers van de Egyptische vizier al-Afdal bij Ascalon verpletterend te verslaan.⁵⁸ Godfried had er echter ook voor kunnen zorgen dat het gevaar vanuit Ascalon meer structureel was aangepakt. Als hij na de nederlaag van al-Afdal de andere Frankische leiders niet tegen zich in het harnas had gejaagd, was Ascalon mogelijk onder de druk van het beleg bezweken en in Frankische handen gekomen. Nu verliet het merendeel van de Frankische edelen echter het beleg en moest Godfried de stad opgeven, waardoor het als uitvalsbasis voor Egyptische aanvalslegers kon blijven dienen. Pas bij de inname van de stad in 1153 was dat gevaar definitief geweken.⁵⁹ Binnen de gebieden die Godfried al onder zijn gezag had, lijkt ook weinig gebeurd te zijn. Wanneer Fulcher tussen november en december 1099 met Boudewijn vanuit Edessa een pelgrimage naar Jeruzalem maakt, beklaagt hij zich over het gevaar waarmee het reisgezelschap te maken krijgt: 'Vaak werden er Franken gedood door Saracenen die zich schuilhielden bij de nauwe plaatsen op de route of werden zij gevangen genomen wanneer ze op zoek gingen naar voedsel.'⁶⁰ Eenmaal bij Jeruzalem aangekomen blijkt daar de chaos nog bijna even groot als een halfjaar eerder: 'Verschrikkelijk! Rond de omwalling, zowel binnen als buiten de muren, stonk het vreselijk naar de rottende lichamen van de Saracenen die onze kameraden bij de verovering van de stad hadden gedood; ze lagen nog op dezelfde plaats als waar ze waren neergesabeld.'⁶¹ Een jaar later, toen Fulcher voor de tweede maal (en nu voorgoed) naar Jeruzalem kwam, blijken de wegen nog altijd onveilig. Bij de nauwe pas van Nahr al-Kalb komt het kleine Frankische leger zelfs in grote problemen en slechts met veel moeite slaagt Boudewijn erin de Frankische domeinen rond Jeruzalem te bereiken.⁶²

De eerste jaren van Boudewijns regeerperiode verschillen nauwelijks van die van Godfried. Hij betoonde zich bovenal een militaire vorst en zijn belangrijkste daden waren veldslagen met Egyptische legers, plundertochten naar Turkse en Arabische gebieden en veroveringen van (haven-)steden.⁶³ Voor Fulcher werd het allemaal een bekend tafereel. Zo luidt zijn inleiding voor een aanslag op Boudewijns leven in juli 1103: 'In die tijd was koning Boudewijn, zoals gewoonlijk, in gevecht met de Saracenen.'⁶⁴ Over de verovering van Tortosa in het voorjaar van 1102 – door de restanten van de zogenaamde 'kruistocht van 1101', maar op

⁵⁸ Vooral Fulcher erkent terdege het belang van deze overwinning: idem, *Historia* 125-128.

⁵⁹ De westerse kroniekschrijvers komen niet over het beleg van Ascalon te spreken; Informatie is ontleend aan Runciman, *History* I, 297-298 en Jonathan Phillips, 'The Latin East, 1098-1291', in: Jonathan Riley-Smith (ed.), *The Oxford Illustrated History of the Crusades* (Oxford/New York 1995) 112-140, daaruit 113.

⁶⁰ Fulcher, *Historia* 131.

⁶¹ Ibidem 132.

⁶² Fulcher, *Historia* 137-143. Nahr al-Kalb ligt ongeveer vijftien kilometer ten noorden van Beirut.

⁶³ Boudewijn deed meer dan dat, maar in de eerste jaren van zijn regering is daarvan nog weinig te merken en uit de kroniek van Fulcher en de *Gesta* blijkt daarvan zelfs vrijwel niets.

⁶⁴ Fulcher, *Historia* 175.

instigatie van Boudewijn – en de daaropvolgende plunderingen en slachtpartijen, schrijft Fulcher: 'Ach, waarom zou ik er eigenlijk bij stilstaan? Zij namen de stad in, maakten alle Saracenen af'.⁶⁵ Mogelijk wilde Boudewijn echter een meer vreedzame koers kiezen. In het voorjaar van 1101 werd, met de hulp van een Genuese vloot, de havenstad Arsuf aangevallen. Na drie dagen van beleg geeft de stad zich aan Boudewijn over onder de voorwaarde dat de islamitische bewoners met hun geld de stad mochten verlaten. Boudewijn, die wel inziet dat een bloeiende stad met goede handelscontacten in de Arabische wereld van grote waarde is, stemde hiermee in en zorgde ervoor dat de moslims veilig konden vertrekken.⁶⁶ Fulcher blijkt niet positief over deze 'nieuwe' houding: 'Toen de Saraceense inwoners van de stad zich realiseerden dat zij zich niet tegen de christenen konden verdedigen, namen zij, sluw als ze waren, contact op met de koning en op de derde dag droegen zij de stad aan hem over. Bovendien mochten zij met al hun geld vertrekken en de moslims die, in een staat van totale ontmoediging, naar Ascalon gingen, werden door de koning van een escorte voorzien.'⁶⁷ Fulcher geeft hiermee waarschijnlijk de heersende visie onder de Franken en Genuezen weer. Dat Boudewijns vreedzame afhandeling van het beleg van Arsuf enkel succesvol was omdat hij hen buiten het overleg wist te houden, blijkt enkele weken later bij de verovering van Caesarea. Na de val van de stad volgde een grondige plundering waarbij het merendeel van de mannelijke stadsbewoners wordt gedood.⁶⁸ Boudewijn slaagde er wel in de belangrijkste islamitische leiders in de stad voor het geweld te sparen maar het losgeld dat hij later voor hen ontvangt zal voor hem een schrale troost zijn geweest. Waarschijnlijk had hij liever ook deze havenstad onbeschadigd in handen gehad.⁶⁹ Hoewel Boudewijn in naam de macht over het koninkrijk in handen had, bleek zijn gezag nog niet absoluut genoeg om de zaken naar zijn hand te zetten. Vooral door de concessies die aan de Italiaanse havensteden gedaan moeten worden, maar ook

⁶⁵ Fulcher, *Historia* 166. De 'kruistocht van 1101' vertrekt in het voorjaar van 1101 vanuit Constantinopel om de Franken in de Levant hulp te bieden. Door gebrek aan gezag en grote onenigheid tussen de belangrijkste leiders loopt de expeditie echter uit op een ramp; het merendeel van het leger overleeft de lange en zware reis door Anatolië niet. Slechts een heel klein deel bereikt Antiochië en reist daarna door naar Jaffa, waar Boudewijn I hen ontvangt. Hij vraagt de ridders hem te ondersteunen, maar aanvankelijk – met de ontberingen van Anatolië nog vers in het geheugen – weigeren de meeste kruisvaarders dat; zij willen zo snel mogelijk naar Jeruzalem om de expeditie te voltooien, om daarna weer huiswaarts te keren. Uiteindelijk slaagt Boudewijn er toch in een groot deel van de kruisvaarders binnen zijn gelederen te krijgen. Voor een uitgebreide beschrijving van de kruistocht van 1101, zie Runciman, *History* II, 18-31.

⁶⁶ Fink, *Expedition*, 152.

⁶⁷ Fulcher, *Historia* 152.

⁶⁸ Fulcher overdrijft hier waarschijnlijk niet, omdat al-Qalanisi feitelijk hetzelfde zegt; vergelijk Fulcher, *Historia* 154 en al-Qalanisi, *Dhail Ta'rikh Dimashq* 51.

⁶⁹ Runciman stelt dat de slachtpartij en plundering van Caesarea door Boudewijn bewust werden toegelaten om zijn genadeloosheid te tonen; idem, *History* II, 73-74. Gezien de diplomatieke benadering die hij koos bij Arsuf, waarbij hij de Genuezen bewust buiten de onderhandelingen hield, lijkt dit echter onwaarschijnlijk. Waarschijnlijk heeft Fink het hier bij het juiste eind; zie ook *Gesta Francorum* 81-86.

De kruisvaarders belegeren een stad, waarschijnlijk Jeruzalem. Bron: <http://www.usu.edu>.

Turks als Arabisch, van de vrijwel zelfstandige steden in Syrië bleken niet onwelwillend te staan tegenover coöperatie met de Franken in de hoop dat zij daarmee hun zelfstandigheid (grotendeels) kunnen behouden.⁷⁰ De Franken maken daarvan echter weinig of geen gebruik. De eerste aanbiedingen voor verdragen bereikten het kruisvaardersleger toen dat in het voorjaar van 1099 vanuit Antiochië optrok naar Jeruzalem. Raymond van Toulouse, op dat moment leider van de expeditie, sloot om praktische redenen verdragen met de heersers van Shaizar en 'Arqa, maar geschenken en voorstellen van de heersers van Homs en Tripoli werden geweigerd. Raymond wilde pas met hen praten als zij zich tot het christendom wilden bekeren. Dat was een onrealistische eis.⁷¹ De reden voor de verschillende benadering van Shaizar en 'Arqa en Homs en Tripoli is waarschijnlijk dat Homs en Tripoli moeiteloos door het leger gepasseerd konden worden, terwijl dat voor Shaizar en 'Arqa niet gold; de route naar Jeruzalem liep door het kerngebied van Shaizar en een beleg van 'Arqa mislukte. In beide gevallen was de meeste praktische oplossing het sluiten van een verdrag. De expeditie werd daardoor niet onnodig opgehouden en het leger werd gespaard voor de komende belegering van Jeruzalem. Over het beleid van Godfried van Bouillon betreffende verdragen met Turkse of Arabische heersers kan uit de westerse kronieken niets worden afgeleid. Al-Qalanisi daarentegen vertelt dat de stad Ascalon, die na de nederlaag van al-Afdal door de Franken

door de eigenzinnigheid van de andere belangrijke Frankische edelen in de Levant, kreeg Boudewijn niet de mogelijkheid een vreedzamer en duurzamer bewind te voeren. Daardoor verkeerde hij in een constante staat van oorlog met alle 'buren' van zijn rijk en kreeg hij geen gelegenheid de binnenlanden van zijn domein aan zijn gezag te onderwerpen.

Dit was echter helemaal niet nodig geweest: veel bestuurders, zowel

werd belegerd, het beleg afkocht, maar dat de Franken uiteindelijk helemaal niets ontvingen: 'Al-Afdal vertrok met zijn officiers naar Egypte en de Franken belegerden de stad, tot de inwoners er uiteindelijk mee instemden om als afkoopsom 20.000 dinar te betalen, zo snel als zij konden. Maar terwijl zij bezig waren dit bedrag onder de inwoners van de stad in te zamelen, brak er ruzie uit tussen de [Frankische] leiders en zij trokken zich terug zonder ook maar iets van het geldbedrag ontvangen te hebben.⁷² Ook tegenover Boudewijn stonden de Arabische en Turkse heersers aanvankelijk welwillend. Toen hij in oktober 1100 met zijn gevolg vanuit Edessa op weg ging naar Jeruzalem om Godfried op te volgen, stuurde de Arabische heerser van Tripoli giften naar de Franken en waarschuwde hij hen voor het Turkse leger dat hen bij de pas van Nahr al-Kalb opwachtte.⁷³ Na de daaropvolgende overwinning van Boudewijn op de Turken stuurden ook andere Arabische heersers – onder andere van de steden Beirut, Sur (Tyre), Saida (Sidon) en Acre – giften en voedsel naar het leger. Hoe Boudewijn deze giften interpreteerde, blijkt niet uit de kronieken. Fulchers reactie, die waarschijnlijk overeenkomt met die van het merendeel van het leger, is sceptisch: 'Zij veinsden vriendschap, maar meenden daar niets van.'⁷⁴ Na de plunderingen en slachtpartijen in Caesarea in mei 1101 en in Tortosa ongeveer een jaar later worden er geen meldingen meer gemaakt van verdragen met en vriendelijkheden vanuit Arabische of Turkse heersers jegens de Franken. De wil tot samenwerking was voorlopig verdwenen.

Conclusie

Uit het voorgaande wordt duidelijk dat het – hoofdzakelijk stereotype – beeld, dat de Franken van hun islamitische tegenstanders hadden, in belangrijke mate doorwerkte in de wijze waarop zij hen behandelden en daardoor ook invloed had op de gebeurtenissen rond de stichting van het koninkrijk Jeruzalem. De negatieve visie op de Arabieren en Turken als 'heidene' en 'vijanden van God en van de heilige Christenheid' lieten geen ruimte voor humanitair optreden, met vele slachtpartijen en wreedheden jegens moslims tot gevolg. De moslims op hun beurt zagen de Franken in eerste instantie als slechts een nieuwe factor in de toch al zeer gecompliceerde en onstabiele politiek in Syrië, met wie zij in principe wel wilden samenwerken.⁷⁵ De vele wreedheden gaven de Franken echter een uitermate negatieve reputatie en de wil tot samenwerking was spoedig verdwenen.

Daarbij aansluitend had het ongetwijfeld veel verschil gemaakt wanneer de Franken zich minder hadden laten leiden door hun vooroordelen en meer door feitelijke kennis van de politieke situatie in Syrië in

⁷⁰ Fink, *Expedition*, 131.

⁷¹ *Gesta Francorum* 81-86.

⁷² Al-Qalanisi, *Dhail Ta'rikh Dimashq* 48-49.

⁷³ Fulcher, *Historia* 138.

⁷⁴ *Ibidem* 142.

⁷⁵ Runciman, *History* I, 287.

het laatste decennium van de elfde eeuw. Via de Byzantijnse keizer en de vele Arabische en Turkse heersers in Anatolië en de Levant hadden zij informatie over de grote politieke en religieuze verdeeldheid in die gebieden kunnen verkrijgen. De Franken deden dit evenwel niet. Ze gingen ervan uit dat zij met één uniforme en gezamenlijk optredende tegenstander te maken hadden. Daardoor maakten zij geen gebruik van mogelijkheden om verschillende inheemse heersers tegen elkaar uit te spelen of om met hen samen te werken, hetgeen weer tot gevolg had dat het Frankische gezag in de eerste jaren van het koninkrijk nagenoeg constant militair in het veld moest treden, terwijl juist daar de grote zwakte van het rijk lag; Boudewijn kampte voortdurend met tekorten aan manschappen en materieel.⁷⁶

Interne stabiliteit en duurzame verdediging van de grenzen kwamen pas tot stand toen naast Boudewijn ook de rest van de Frankische aristocratie ging inzien dat een *modus vivendi* met de moslims – zowel die binnen het koninkrijk als de heersers van aangrenzende vorstendommen – de enige mogelijkheid is om het prille koninkrijk duurzaam te behouden. Uit de westerse kronieken blijkt wel dat dit inzicht enige tijd nodig had om tot rijping te komen.⁷⁷ In de eerste jaren na de stichting blijkt immers geen sprake te zijn van enige Frankische interesse in samenwerking of samenleving met tegenstander.

Martijn Cissen is per 31 augustus 2006 cum laude afgestudeerd in het vakgebied Middeleeuwse Geschiedenis aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Tijdens zijn studie heeft hij met veel plezier deelgenomen aan het Honours Program aan deze universiteit. Zijn specialisatie en interesse liggen bij de kruistochten en de kruisvaarderstaten, in het bijzonder bij vragen over identiteit en vijandbeelden bij de kruisvaarders. Hij hoopt dan ook in de toekomst op dit onderwerp te kunnen promoveren, en daarna aan een universiteit werkzaam te blijven.

⁷⁶ Fulcher, *Historia* 150, verzucht zelf: 'Het zou ons aan niets ontbreken, als we maar genoeg manschappen en paarden hadden!'.
⁷⁷ Phillips stelt dat de Franken al binnen een decennium tot het inzicht kwamen dat een *modus vivendi* de enige mogelijke oplossing was; idem, 'The Latin East', 114. De hier bestudeerde bronnen geven daartoe geen aanleiding.

Kees Ribbens

Jubileren. Een curieuze omgang met geschiedenis

De beroepspraktijk van historici en daarmee het beroepsperspectief van, althans sommige, geschiedenisstudenten is een zeer veelzijdige werkelijkheid.¹ De wetenschappelijke geschiedbeoefenaar plaatst als geïnteresseerde, als onderzoeker, als denker en als schrijver tal van persoonlijke accenten in zijn werk. Toch is de aantrekkelijke stelling dat er evenzovele vormen van wetenschappelijke geschiedenis zijn als dat er historici zijn, een brug te ver. Alleen al door het feit dat de studie geschiedenis geen strikt individuele bezigheid is, terwijl die studie bovendien plaatsvindt in een stramien dat voortbouwt op bestaande ervaringen en opvattingen omtrent de manier van werken die min of meer als algemeen aanvaarde uitgangspunten fungeren, zit er in de variëteit aan wetenschappelijke geschiedbeoefening nog altijd een redelijke mate van eenheid. Voldoende eenheid in elk geval om het te kunnen onderscheiden van veel andere manieren van omgang met de voortdurend groeiende historische erfenis. Dat contrast dient wat aangezet te worden.

Stelt u zich eens voor dat historici zich dit jaar alleen maar zouden bezighouden met wat er is gebeurd in 1957, in 1907, in 1507 en in het jaar 1007. Dat zou interessante verhalen kunnen opleveren over de onafhankelijkheid van Ghana, de geboorte van Frida Kahlo, het overlijden van Cesare Borgia en de oprichting van het bisdom Bamberg, maar het geheel blijft een wat merkwaardige uitsnede uit de geschiedenis. Of denkt u zich eens in dat wij dit voorjaar alleen onderzoek zouden doen naar wat er is voorgevallen in de lente van pakweg 1943 of 889. Of, zo mogelijk nog curieuzer, dat wij ons vandaag alleen zouden kunnen wijden aan het bestuderen van wat er in voorgaande jaren, decennia en eeuwen is voorgevallen op exact dezelfde dag. Dat zou dan op 7 oktober misschien een snel onderzoek kunnen opleveren naar de Slag bij Lepanto in 1571, maar daar zouden we dan morgen al niet meer naar mogen omkijken.

Een dergelijke aanpak om geschiedenis te benaderen zou een hoogst opmerkelijke gewaarwording zijn. Het zou betekenen dat de kalender, *alleen* de kalender, maatgevend en doorslaggevend zou zijn voor onze activiteiten. Zo ziet de werkelijkheid er voor onze beroepspraktijk (gelukkig) niet uit. Toch neemt dat niet weg dat het wel de praktijk is die gangbaar is in de wereld waarin wij leven. Of, om het iets preciezer

¹ Deze bijdrage is gebaseerd op mijn lezing ter gelegenheid van het 25-jarig jubileum van ET•VT op 7 oktober 2006. Ik dank de redactie voor haar uitnodiging om deze lezing te verzorgen.

uit te drukken, het vormt een niet onbelangrijk onderdeel van de historische cultuur waarin ook het optreden en functioneren van historici plaatsvindt.² Eenvoudige rekensommen op basis van historische data zijn immers buitengewoon populair.

Jubileren, want dat vormt hier het onderwerp, is een merkwaardig fenomeen. Het verbindt een blijkbaar wenselijk geachte terugblik aan de onvermijdelijke dwangmatigheid van de kalender. Er schuilt een sterk rekenkundig element in de vermeende regelmaat van vooral 25, 50 en 100 jaar – dat ons lijkt te dwingen om precies om de zoveel jaar stil te staan en om te zien.

Geschiedbeoefening is, ondanks alle kwantificerende en anderszins 'harde', naoorlogse invloeden uit de sociaal-wetenschappelijke hoek, in het gunstigste geval nog altijd een semi-literaire bezigheid. Daarmee is geschiedbeoefening een bezigheid die een grote aanspraak maakt op de persoonlijke vrijheid van de historicus om zijn onderwerpen en zijn benaderingen te kiezen en zeker ook de momenten uit te kiezen waarop hij of zij zich naar eigen inzicht over een bepaald aspect van het verleden wenst te ontfermen.

Als historici een symbool zouden moeten bedenken om hun werk te symboliseren, is een prikklok-achtige kalender waarschijnlijk de meest onverstandige keuze die denkbaar is. Weliswaar kunnen ook historici zich niet geheel onttrekken aan de sociale code van de tijdsberekening – tijdrekening en tijdsbesef zijn sowieso zaken waar ze zich terdege bewust van dienen te zijn, al wordt dat soms al te gemakkelijk beschouwd als het reservaat van de geschiedtheoretici³ – maar ze gaan er maar al te graag enigszins nonchalant mee om. De ouderwetse vertrouwde met het verdragende academisch kwartiertje, het consequent overschrijden van tijdslijmieten bij talloze onderzoeksprojecten en het nagenoeg volledig negeren van de pensioenstatus wanneer het historische schrijven en archiefwerk ook na het bereiken van de 65-jarige leeftijd onverdroten wordt voortgezet, zijn hier slechts enkele voorbeelden van.

Die omgang van vele van onze vakbroeders en -zusters met de factor tijd biedt zodoende een enigszins 'sjofel' beeld. Dat staat in scherp contrast met de wijze waarop in de samenleving een regulier jubileum wordt aangepakt. Als zich in een Amerikaanse stad twee vliegtuigen in twee torens boren, dan wordt het vijfjarig jubileum daarvan, vijf jaar na dato, op exact dezelfde tijdstippen plechtig en indringend in herinnering gebracht met behulp van veel *stars*, *stripes* en andere vormen van zichtbaar *patriotism*. Wanneer er, verder teruggaand in de historie, een zekere Rembrandt in Leiden wordt geboren in 1606 dan wordt dat precies 400 jaar later maandenlang herdacht zolang het jaartal tenminste

² Zie in verband met historische cultuur Kees Ribbens, *Een eigentijds verleden. Alledaagse historische cultuur in Nederland 1945-2000* (Hilversum 2002).

³ Zie ter inleiding: Maria Grever en Harry Jansen ed., *De ongrijpbare tijd. Temporaliteit en de constructie van het verleden* (Hilversum 2001).

nog op een 6 eindigt (totdat bewezen wordt dat Rembrandts geboorte gedateerd moet worden in 1607, zoals door sommigen vermoed wordt). Zo zijn er nog zeer veel andere voorbeelden te noemen van herdenkingen, vieringen en dergelijke die een opmerkelijke voorliefde tonen voor ronde getallen.⁴

Diezelfde voorliefde voor ronde getallen kan leiden tot opmerkelijke gevallen. Want hoe komt het dat het jaartal 1600 nog steeds een belletje laat rinkelen bij veel Nederlanders hoewel lang niet iedereen dat fameuze jaar onmiddellijk weet te koppelen aan de kreet 'Slag bij Nieuwpoort'? Dat een nog veel omvangrijkere groep landgenoten in het geheel niet weet wie er destijds tegen wie vocht, laat staan waarom, is een teken aan de wand. Want ronde getallen mogen dan een curieuze aantrekkingskracht op ons uitoefenen – een kracht die mogelijk beter door economisch-psychologen of sociaal-wiskundigen te verklaren is dan door historici –, dat betekent zeker niet dat de inhoud die gekoppeld is aan die getallen beter beklijft of een sterkere indruk maakt dan andere historische gegevens die een 'sexy' getal moeten missen.

De vermeende aantrekkelijkheid van ronde getallen is zelfs zo groot dat het soms leidt tot een zekere manipulatie van het geschiedbeeld. Zo is het enigszins merkwaardig dat wij in Nederland altijd spreken van de vijf jaren waarin de wereld tegen het midden van het twintigste eeuw in brand stond, beter bekend onder de naam Tweede Wereldoorlog. Maar hoezo vijf jaar? Het bewuste treurspel begon toch in de nazomer van 1939 en duurde toch tot augustus 1945? Het internationale krachtenspel waardoor een oorlog bijna per definitie wordt gekenmerkt begon toch niet pas toen onze oosterburen op 10 mei 1940 in alle vroegte ineens de grenspalen en douanehuisjes negeerden? Of zijn wij in Nederland van mening dat pas toen Nederland zelf in volle omvang bij actieve oorlogshandelingen betrokken raakte de term '*wereldoorlog*' gebruikt mocht worden? Het blijft een merkwaardige Neerlandocentrische opvatting. Een verklaring voor een dergelijke kwestie is bijna niet te geven zonder een verwijzing naar de publieke voorkeur voor ronde getallen.

Deze voorkeur voor ronde getallen is, evenmin als de alom aanwezige populariteit van het jubileren, een uitgesproken Nederlands fenomeen. Woorden als *jubilee*, *Jubiläum* en *jubilé* maken op eenvoudige wijze duidelijk hoe vertrouwd dit fenomeen in onder meer Europa is. Die westerse vertrouwde met het begrip doet vermoeden dat het hier, zoals vaker, gaat om een begrip uit het Latijn. Inderdaad kent het Latijn het woord '*iubilare*' dat zoveel betekent als juichen en toeschreeuwen – in goed Nederlands: jubelen. Maar het zou onjuist zijn om daarin de oorsprong te zoeken van het 'jubileren'. Daarvoor dient verder te worden

⁴ Ook op terreinen waar vakhistorici actief zijn ontbreekt het niet aan ronde getallen. Als voorbeeld kan gewezen op worden op de vijftig (!) vensters van de canoncommissie-Van Oostrom, evenals op de ronde jaartallen van de tien (!) tijdvakken van de onderwijscommissie-De Rooij.

gezocht in de reeks van christelijke, klassieke en joodse culturen die wij achteraf, in de door onszelf als wijs en vanzelfsprekend beschouwde selectiviteit, bestempeld hebben als de hoogstaande beschavingen die op dominante wijze aan onze samenleving ten grondslag liggen.

De herkomst van het begrip 'jubileren' is te traceren in een bij uitstek canonieke tekst: het bijbelboek Leviticus in het *Oude Testament*. Jubileren, zo wordt duidelijk uit hoofdstuk vijfentwintig van Leviticus, is namelijk terug te voeren op het Hebreeuwse woord 'jobêl', niets anders dan een flinke ramshoorn. Deze jobêl, bij muzikaal gebruik ook aangeduid als een *shofar*, was immers het instrument waarop werd geblazen om om een heilig jubel- of jubileumjaar, dat om de vijftig jaar plaatsvond, aan te kondigen.⁵

Dat zogeheten jubileumjaar had te maken met een soort sabbatsidee – *sabbatical* zouden hedendaagse geseculariseerde academici zeggen – op agrarisch terrein. Volgens de oude joodse voorschriften dienden boeren hun land elke zeven jaar braak te laten liggen. Na een cyclus van zeven maal zeven jaar brak er een feestjaar aan nadat er op Yom Kippoer op de *shofar* was geblazen om de start ervan aan te kondigen. Zo werd het vijftigste jaar bij uitstek jubileumjaar. Overigens bestaat er onder rabbijnen en andere schriftgeleerden discussie over het feit of niet zozeer het vijftigste alswel het 49e jaar zélf – dus het laatste van de zevende maal zeven jaar – eigenlijk niet bedoeld was als jubileumjaar.⁶

De bedoeling van een dergelijk bijbels jubileum was om orde te scheppen op sociaal terrein, eventueel gekoppeld aan een soort van generaal pardon voor eventuele tekortkomingen op een dergelijk terrein. De historicus en publicist Maurits van Rooyen heeft erop gewezen dat dit vooral geïnterpreteerd werd als het *herstellen* van de sociale orde. Jubileren heeft dus, afgaande op deze wortels, conservatieve trekjes. Maar dezelfde auteur stelt de progressieve lezers evenwel gerust door te vermelden dat de praktische uitwerking van dit streven vermoedelijk slechts van geringe betekenis is geweest.⁷ Ook de oppervlakkigheid die menig jubileum kenmerkt komt dus niet helemaal uit het niets.

De latere kerstening van de Europese volkeren leidde niet spoorslags tot een algemene westerse bekendheid met het fenomeen van het jubileum. Tot het jaar 1300 was men eigenlijk in belangrijke mate gevrijwaard van dit verschijnsel, maar het ontbreken van dergelijke van bovenaf gedecreteerde bakens heeft de ontwikkeling van een geschiedschrijving, die voldeed aan eigentijdse behoeften, overigens niet

⁵ Leviticus 25; 8-55.

⁶ Een mogelijke implicatie van de aanvaarding van 49 jaar is ook de vervroeging van de veronderstelde viering van daarvan afgeleide tijdseenheden. In dat geval had ET•VT, om maar even een recent voorbeeld te noemen van een 25-jarige jubilaris in 2006, enkele maanden eerder een 24-1/2-jarig jubileum dienen te vieren.

⁷ Maurits van Rooijen, *Feest in ronde getallen. Over jubileren in Nederland* (Rotterdam 1990).

verhinderd. Waarmee maar weer eens gezegd is dat de elementen waarmee een samenleving blijkt geeft van zijn omgang met het verleden zeer veranderlijk kunnen zijn; de 'historische cultuur' kent geen onveranderlijke bestanddelen als vastgestelde canons – geschiedenis is een flexibel fenomeen⁸ en is daarmee wezenlijk anders dan het soms al te rigide rijgkorset van jubilea. Maar dat is hier een zijspoor.

Terug naar die jubilea. Zojuist werd al het jaartal 1300 genoemd, een punt in de tijd dat van groot belang is voor een ander bekend element van het jubileumfenomeen: de commercialisering. Dit hebben we te danken aan Benedetto Caetani, alias paus Bonifatius VIII, de latere stichter van de Romeinse Sapienza-universiteit. Hij besloot het zogeheten jubeljaar in te voeren, aldus te beginnen met 1300. Bonifatius leefde niet alleen op grote voet maar was bovendien goed thuis in het kerkelijk recht. Het principe van de aflaat, de kwijtschelding van straffen hier op aarde of in het vagevuur, was hem dan ook wel bekend. Doorgaans ging het het daarbij om een gedeeltelijke kwijtschelding. De toevoeging die Bonifatius invoerde bestond hieruit dat gelovigen in een jubeljaar naar Rome konden reizen en daar een zogeheten volle aflaat – een volledige kwijtschelding – konden verwerven nadat zij hun zonden hadden opgebiecht en gedurende enkele weken dagelijks één of meer kerken in de stad bezochten. Daarbij nam Bonifatius niet de oud-testamentische traditie van vijftig jaar over – hoewel dat getal in die jaren al een zekere speciale klank had (zo werden vijftigjarige 'kloosterjubilea' reeds gevierd in de middeleeuwen) – maar hij stelde, en dat was nieuw, het jubileumjaar in als iets dat slechts eens per eeuw gebeurde. De komst van vele pelgrims naar Rome bij die gelegenheid stimuleerde de lokale economie en dat kwam ook de Kerk ten goede. Er wordt dan ook wel eens gesuggereerd dat de instelling van het jubileumjaar niet in de laatste plaats bedoeld was om extra financieel offers van de gelovigen te bemachtigen ten behoeve van de curie.

Clemens VI, één van Bonifatius' opvolgers die zijn werk inmiddels vanuit Avignon probeerde te verrichten, verkondigde 43 jaar later onder de nodige aandrang van enkele vooraanstaande tijdgenoten, alsnog dat jubeljaren elke vijftig jaar zouden plaatsvinden, en wel vanaf 1350. De Franse kerkvorst Pierre Roger werd bij dit besluit niet zozeer geïnspireerd door kritische bronnenstudie, noch door respect voor de joodse tradities, maar door meer pragmatische redenen. Een belangrijke overweging was het feit dat er nagenoeg geen enkele gelovige was die fysiek in staat was om een tijdspanne van honderd jaar af te wachten teneinde kwijtschelding van zijn of haar zonden te verkrijgen. Maar de suggestie bestaat dat ook hier pauselijk geldgebrek meespeelde. Gezien de bepaald niet altijd even rooskleurige financiële positie van de zo dorstige Heilige Stoel leek

⁸ Vgl. David Lowenthal, *The past is a foreign country* (Cambridge 1985) en Leen Dorsman, Ed Jonker, Kees Ribbens, *Het zoet en het zuur. Geschiedenis in Nederland* (Amsterdam 2000).

daarmee het hek van de dam om het aantal jubileumjaren verder op te schroeven, maar dat viel in de praktijk mee. Weliswaar kon paus Paulus II zich rond 1470 niet beheersen om de jubileumperiode verder in te korten tot elke 25 jaar, maar daarna is er op dat vlak meer terughoudendheid aan de dag gelegd. En dat verklaart de hedendaagse bekendheid van de jubileumgetallen 25, 50 en 100 alsmede alle daarvan afgeleide cijfers. Zo zagen we in de twintigste eeuw onder meer kerkelijke jubileumjaren in 1950⁹, 1975 en 2000. Dat er daarnaast nog extra heilige jaren waren zoals in 1933, toen het negentiende eeuwfeest van Jezus' kruisdood werd herdacht, blijft in dit bestel verder buiten beschouwing.¹⁰

Jubileren is dus eigenlijk niets anders dan een *invented tradition*. Maar anders dan veel andere uitgevonden tradities, die stammen uit de negentiende eeuw waarin menige natiestaat zich ter legitimatie en glorificatie moest voorzien van oude en eerbiedwaardige wortels, heeft het jubileren veel oudere papieren, mits wij althans bereid zijn om die genealogie van Hebreeuwse en Latijnse begrippen als dusdanig te erkennen.

Daarentegen kan de rekenkundige regelmaat van 25, 50, 100 jaar enzovoorts ons gemakkelijk misleiden. De ijzeren regelmaat van deze harde getallen suggereert een dwingend patroon, alsof alle gebeurtenissen van belang om de zoveel jaar trouw op gelijksoortige wijze herdacht worden. Maar niets is natuurlijk minder waar, zo weten historici maar al te goed.

De katholieke kerk mag dan een opmerkelijke en zeer langdurige regelmaat vertonen wat betreft jubeljaren, toch is jubileren doorgaans een grillig iets. Wij herdenken immers *wat* ons uitkomt en *wanneer* het ons uitkomt. Zelden of nooit is de wens om stil te staan bij het verleden de enige of belangrijkste reden om een jubileum te vieren. Jubilea worden over het algemeen namelijk 'gevierd' en juist dat werkwoord geeft aan dat jubileren onmiskenbaar een positieve bijklank heeft. Formeel gezien beleven ook wandaden als staatsgrepen en genocides hun jubilea, maar daar valt weinig aan te vieren zonder er op zijn minst een wrange bijsmaak aan over te houden. 'Herdenken' is in dat opzicht een neutraler begrip, het heeft zowel betrekking op sombere als feestelijke kwesties, variërend van de holocaust tot het 25-jarig ambtsjubileum van koningin Beatrix.

Toch ook is herdenken, evenals jubileren, uitermate selectief. De herdenking in 2006 van de invoering van het Koninkrijk Holland in 1806 was, om vrij evidente redenen, bijna non-existent terwijl de herdenking

⁹ Zie voor een beschrijving van de Nijmeegse ervaring met het heilig jaar 1950: Jan Brabers, *Incontri. Rivista di studi italo-nederlandesi* 15 (2000) 63-77.

¹⁰ Ook het, uit de Romeinse wereld afkomstige, vijfjarige lustrum, dat in onze hedendaagse cultuur niet of nauwelijks wordt onderscheiden van het zozeer verwante fenomeen van het jubileum, dient hier noodgedwongen buiten beschouwing te blijven.

van de Tweede Wereldoorlog daarentegen, zeker in de kroonjaren, werkelijk niet te missen proporties heeft aangenomen. En zo is het met jubileren maar net. Een willekeurig bedrijf zal honderd jaar na dato gaarne de oprichtingsdatum onderstrepen, maar de fatale koersval van het aandeel 75 jaar geleden zal doorgaans niet op eigen initiatief in de schijnwerpers worden geplaatst.

Het feit *dat* er gejubileerd wordt is veelal belangrijker dan de kwestie *hoe* een jubileum precies wordt vormgegeven. De verpakking van het jubileum zegt echter vaak iets over wat er precies gejubileerd wordt. Of, accurater uitgedrukt, wat het *doel* is van het jubileum. Als voorbeeld zou het jubileum van ET•VT onder de loupe genomen kunnen worden. Indien het bij dit jubileum puur zou gaan om de geschiedenis van het blad, of in elk geval om de geboorte van het tijdschrift, zou het logischer zijn geweest indien er tijdens de jubileumbijeenkomst in oktober 2006 uitsluitend lezingen over dat specifieke onderwerp geprogrammeerd waren. Of, nog toepasselijker, om helemaal in de geest van het blad te blijven: het jubileren slechts vorm te geven in artikelen over dat onderwerp. De mensen rond ET•VT hebben er echter bewust voor gekozen op de bewuste dag een hedendaags publiek te betrekken bij het jubileum. Een publiek met Nijmeegse wortels in allerlei soorten en maten, een historisch geschoold publiek dat in belangrijke mate de achterban en ruggegraat van het blad vormt. De aanwezigen vormden tezamen zelf ET•VT. Ergo, zij, inclusief de feestredenaar, vierden zichzelf. Was dat onbescheiden? Ach, misschien. Maar was het ongebruikelijk? Nee, geenszins!

De Maastrichtse historicus Jos Perry heeft het ooit bondig samengevat in zijn boektitel *Wij herdenken, dus wij bestaan*.¹¹ Herdenken is een nadrukkelijke manifestatie van het zelf, van de eigen identiteit. Jubileren is wezenlijk hetzelfde. Een jubileum dat gevierd wordt is een bewuste, geïnstitutionaliseerde activiteit in de historische cultuur. Het is vandaag de dag een manier om te laten zien *dat* je er bent en *wie* je bent. Het verbindt, zo is de stille hoop, degenen die iets gemeenschappelijks hebben met het jubilerende feestvarken, of dat nu een tijdschrift, een bedrijf of een religie is. Idealiter verbindt het bovendien degenen die het jubilerende onderwerp in het verleden belichaamden en degenen die dat feestvarken in het heden vormen. Jubileren is *identity politics* met een historisch of historiserend sausje – of dat nu vorm krijgt in een bijeenkomst met mensen van vlees en bloed of in allerlei objecten, variërend van vlaggen, sleutelhangers en bierglazen met opdruk, tot eerbiedwaardige jubileumboeken. Een jubileum is dus eigenlijk niets anders dan het bevestigen van de identiteit met behulp van een passend geachte (of gemaakte) historische aanleiding. Cynisch geformuleerd komt het vooral neer op een feestelijk partijtje *ego-boosting*, positief geformuleerd is het een praktisch instrument voor het versterken van de onderlinge cohesie.

¹¹ Jos Perry, *Wij herdenken, dus wij bestaan* (Nijmegen 1999).

Wat is dan in onze zo veranderlijke samenleving de toekomst van het jubileren? Een historicus begeeft zich uiteraard op glad ijs als hij vooruit probeert te kijken, maar bij dit bewuste onderwerp valt daar niet geheel aan te ontkomen. Daarbij dient mijns inziens vooral gekeken te worden naar het podium dat wordt aangegrepen om de identiteit historisch of quasi-historisch te presenteren en dan komt natuurlijk de aanwezigheid van de nieuwe media meteen om de hoek kijken. Het internet – als de meest tegenwoordige en zichtbare variant van de nieuwe media – verschaft aan velen (individueën, groepen en instituties) een relatief goedkoop en toegankelijk quasi-permanent podium. De vraag is dan hoe dat het toch wezenlijk evenementiële karakter van het jubileren beïnvloedt. Maakt de mogelijkheid van een schijnbaar permanente presentatie van de historisch onderbouwde identiteit het jubileren *an sich* overbodig en *outdated*? Ik denk van niet.

Juist door het grote en groeiende aanbod van onder meer (quasi-) historische informatie is het nodig om op te vallen in deze massale brij van data en feiten. Juist dat, paradoxaal genoeg, zal de behoefte aan bijzondere evenementen en speciale gelegenheden verder versterken. Jubileren betekent tijdelijk de kop even boven het maaiveld uitsteken in de hoop zichtbaarder te worden. Maar nu het maaiveld steeds drukker bevolkt wordt en er steeds meer koppen bovenuit willen steken, zal er simpelweg meer moeite gedaan moeten worden om op te vallen. Juist daarom valt er naar mijn idee een opleving van het jubileren te verwachten.

Wat moeten historici nu met dit alles? Welnu, ten eerste moeten ze vooral doorgaan met waar ze goed in zijn: het verleden bestuderen op hun eigen wijze en zich niet al te zeer laten domineren door de grote maatschappelijke behoefte aan het vieren van jubilea.

Maar, en dat is het tweede deel van mijn antwoord, dat betekent niet dat historici het jubileren en de behoefte daaraan volstrekt moeten negeren. In werkelijkheid doen we dat ook niet. Historici zijn ook mensen van vlees en bloed, niets menselijks is hen vreemd. Ook wij jubileren van tijd tot tijd. Bovendien zou het al te gemakkelijk zijn om maar te vergeten dat het ons soms ook werk oplevert – het schrijven van de bekende jubileumboeken en -geschriften.

Wij doen er echter verstandig aan om de publieke behoefte aan jubileren in de gaten te houden en in kaart te brengen. Wat betekent het voor de historische belangstelling als het jubileren toeneemt in populariteit, of misschien toch afneemt? Wordt de historische belangstelling steeds meer verknipt in losse, jubileum-gerelateerde brokjes geschiedenis? Moeten we daar ons werk op aanpassen door ook het academische geschiedbeeld steeds verder te vergruizen? Of maakt de fixatie op jubilea, op ronde getallen, op positief ingevulde vieringen van het verleden juist de behoefte aan een overkoepelend en samenhangend verhaal dat ook minder ronde getallen en jaartallen en ook minder fraaie kanten van de geschiedenis voor het voetlicht brengt vele malen sterker?

Die discussie bevindt zich nog slechts in de startfase, al mag dat historici er niet van weerhouden daar een duidelijke rol in te spelen. En daarbij zouden we, behalve op de doelen, ook goed moeten letten op de middelen, de media die daartoe worden aangegrepen. Zijn boeken het meest aangewezen medium – en zo ja, waarom schrijven we dan vooral losse artikelen? Stel dat vooral historische websites en *computergames* veelgebruikte manieren blijken te worden om invulling te geven aan jubilea, en dus populaire media om geschiedenis over te dragen, moeten wij ons daarvan verre houden? Het zijn vragen waarvan we de beantwoording niet hoeven te laten wachten tot een volgend jubileum van *ET•VT*. •

Dr. Kees Ribbens (1967) is als historicus verbonden aan het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie te Amsterdam. Hij was eerder als docent en onderzoeker werkzaam voor de Universiteit Utrecht, de Katholieke Universiteit Nijmegen en de Erasmus Universiteit Rotterdam.

Marloes Schoonheim

"Ofwel verkeerdheid ofwel boeren koppigheid?"

Vruchtbaarheidsgedrag in Mheer en St. Geertruid, 1930

Voorafgaand aan de Tweede Kamerverkiezingen van 1933 publiceerde de Nieuwe Venlosche Courant de laatste instructies die betrekking hadden op de wijze waarop de lezers geacht werden te stemmen:

"Ge vouwt het stembiljet kalm open en zoekt Lijst 8. Dit is niet het achtste lijstje in de bovenste rij, maar het zevende, want op ons stembiljet ontbreekt Lijst 6. Boven de Katholieke lijst staat het cijfer 8.

WAAROM LIJST 8?

Omdat dit de Katholieke is.

Mag men op een andere lijst stemmen?

Neen.

Waarom niet?

Op deze vraag geeft het Bisschoppelijk schrijven van Zondag j.l. het antwoord."¹

De instructies in de Nieuwe Venlosche Courant laten zien dat de Bisschop van Roermond het noodzakelijk achtte de Limburgse katholieken te herinneren aan hun plicht te stemmen op de Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP) en aan het verbod op steun voor elke andere lijst. Katholieke splinterpartijen, die in een aantal gemeenten populair waren, vormden volgens het episcopaat een bedreiging voor de eenheid onder katholieken. Tijdens de verkiezingen van 1933 was de Limburgse Federatie de meest succesvolle splinterpartij. De Federatie was opgericht door H.H. Meertens die meende dat de RKSP te weinig aandacht schonk aan de belangen van boeren. Hoewel Meertens' federatie niet op dezelfde electorale steun kon rekenen als de RKSP – hij kreeg slechts 3% van alle in Limburg uitgebrachte stemmen – had zijn partij in enkele gemeenten in het zuiden van de provincie, waar hij zelf woonde, groot succes. In twee gemeenten, waaronder Mheer, wist de Limburgse Federatie zelfs meer dan de helft van de stemmen te winnen.² Na de verkiezingen verzoende Meertens zich echter weer met de RKSP en hij maande het electoraat aan zijn voorbeeld te volgen.³

¹ 'Laatste Instructies', Nieuwe Venlosche Courant, 2 juli 1929.

² Sjoerd Vellenga, *Katholiek Zuid Limburg en het fascisme: een onderzoek naar het kiesgedrag van de Limburger in de jaren dertig* (Assen 1975) 61.

³ Ibidem, 74.

Tijdens de Tweede Kamerverkiezingen van 1935 wist een nieuwe dissidente partij, de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB), de RKSP stemmen te ontfutselen. Mheer was weer een van de gemeenten die opviel in ongeoorloofd stemgedrag: de NSB wist daar 30,9% van de stemmen, drie maal zoveel als het landelijke gemiddelde, binnen te halen.⁴ Nadat de katholieke kerk tot een tegenoffensief was overgegaan daalde de steun voor de NSB in Mheer tot 11,8% van de stemmen in 1937. De priester van Mheer was echter niet tevreden en schreef in zijn Memorandum: "De uitslag was voor onze parochie beter dan verleden keer, maar verre van schitterend. Daar er slechts één stembureau is geven die van Mheer natuurlijk de schuld aan Banholt en vice versa. Het ware dus zeer te wenschen dat er in beide plaatsen een apart bureau was, dan kan men beter zien waar de lauwe stemmen [blanco, MS] zaten (31) en de verkeerde (49 NSB) stemmen zich ophielden. In alle geval heb ik vanaf den preekstoel een hartig woordje gezegd en de parochie "proficiat" gewenscht die ondanks het verbod van den Bisschop toch nog 56 verkeerde en 31 blanco = 87 verkeerde stemmen uitbracht. Ofwel verkeerdheid ofwel boeren koppigheid? Wij zullen maar zeggen het laats-te!"⁵

Opvallend is dat in de naburige gemeente, St. Geertruid, de dienstdoende priester nauwelijks problemen met zijn kudde had, waar het ongeoorloofd stemgedrag betrof. In 1933 kreeg de Limburgse Federatie slechts een vijfde van de stemmen; in 1935 won de NSB er minder stemmen dan het provinciale gemiddelde en in 1937 was de steun voor de nationaal-socialisten zelfs minder dan een procent.⁶ De bevolking van St. Geertruid leek zich beter te kunnen schikken naar de directieven van de kerk dan de bevolking van de buurgemeente. "Binnen de dorps-gemeenschap was sprake van een grote homogeniteit die pas in de tweede helft van de jaren zestig [van de vorige eeuw, MS] veranderde," luidt dan ook een beschrijving van St. Geertruid. "Huwelijken werden dikwijls binnen de dorpsgrenzen aangegaan. Familiebanden waren zeer sterk en accentueerden de autoriteit van de oudere generatie. Hierdoor ontstond een collectieve handhaving van gevestigde normen en opvattingen, hetgeen nog werd versterkt door een gevoel van verbondenheid door het spreken van het plaatselijke dialect. De onderlinge verbondenheid uitte zich niet alleen in een strenge sociale controle, maar eveneens in een spontaan medeleven en wederzijdse hulpverlening, vooral bij geboorte, huwelijk en begrafenis alsook brand. (...) Vreemdelingen echter werden wantrouwend bekeken en gezien als een bedreiging van de eigen gemeenschap."⁷ Waar Mheer volgens de lokale priester werd bevolkt door recalcitrante boeren, was de bevolking van St. Geertruid

⁴ Ibidem, 5.

⁵ Joep Leerssen en Wim Senden, *Historische verkenning van Mheer* (Maastricht 1995) 122.

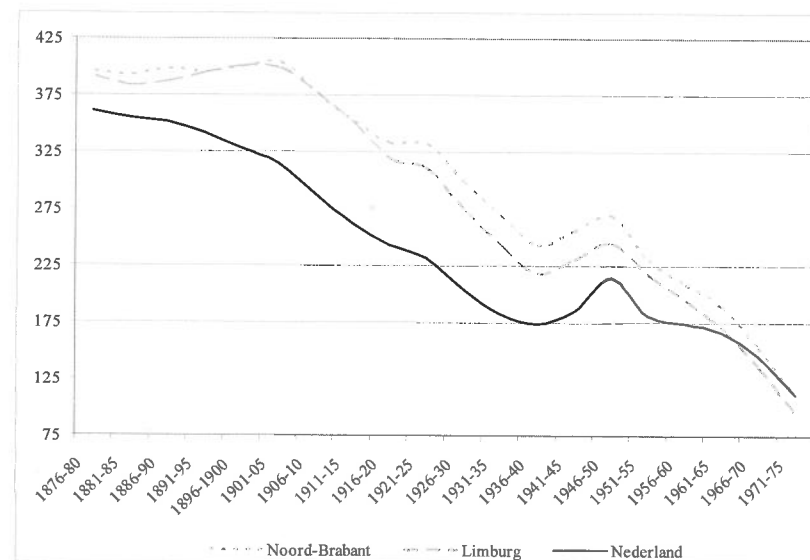
⁶ Vellenga, *Katholiek Zuid Limburg en het fascisme*, 5.

⁷ J. Custers, *Macht en meerderheid, lokale politiek in Sint-Geertruid tussen 1919 en 1982* (Maastricht 1988) 10.

loyaal aan de katholieke kerk en alles waar zij voor stond en veel minder ertoe geneigd te stemmen op een dissidente partij.

Hoewel de cohesie en eenheid van de zuilen al decennia eerder weerstand opriepen, had de ontzuiling van de jaren zestig van de vorige eeuw pas echt grote gevolgen voor het confessionalisme in Nederland, met name onder het katholieke volksdeel. Met de verwerping van de strikte katholieke seksuele moraal en van conventies aangaande autoriteit groeide de populariteit van anticonceptiva en kromp de gemiddelde gezinsgrootte. In Limburg en Noord-Brabant was de huwelijksvruchtbaarheid tussen 1876 en 1966 tot respectievelijk 34% en 46% hoger dan het landelijk gemiddelde (zie grafiek 1). Tijdens de jaren zestig van de vorige eeuw daalde het gemiddeld aantal kinderen per 1000 gehuwde Limburgse en Brabantse vrouwen dramatisch. Eind jaren zestig en tijdens de jaren zeventig vertoonde Limburg zelfs de laagste huwelijksvruchtbaarheid van alle Nederlandse provincies.⁸ Telde het cohort 1971-75 gemiddeld 111 geboorten per 1000 gehuwde Nederlandse vrouwen, in Limburg was dit aantal slechts 95.

Al voordat de fertiliteit onder de katholieke bevolking van Noord-Brabant en Limburg in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw

Grafiek 1 Huwelijksvruchtbaarheid in Nederland, Brabant en Limburg 1876-1975.

⁸ M.Schoonheim, *Mixing ovaries and rosaries: Catholic religion and reproduction in the Netherlands, 1870-1970* (Amsterdam 2005).

een vrije val maakte, vertoonden de provincies een daling in de vruchtbaarheid.⁹ Economische, sociale en culturele moderniseringsprocessen stimuleerden gemeenschappen om, tegen de directieven van de katholieke kerk in, gezinsbeperking toe te passen. De mate waarin deze processen op lokaal niveau waren ontwikkeld, bepaalde de mate waarin de gedragsregels aangaande huwelijk en seksualiteit werden nageleefd. De katholieke kerk had één moreel plan en bepleitte absolute inachtneming daarvan.¹⁰ Dat verstevigde enerzijds de cohesie binnen de zuil die, anders dan bij de protestanten, niet verzwakt werd door ideologische twisten. Anderzijds maakte het de zuil kwetsbaar voor ontzuilingstendenzen, zowel voorafgaand aan als tijdens de jaren zestig.

Doel van dit artikel is de reconstructie van demografische, sociaal-economische en culturele omstandigheden waaronder het vruchtbaarheidsgedrag van katholieken in Limburg daalde voor de ontzuiling en de vrije val van fertiliteit in de jaren zestig. Peiljaar voor dit kwantitatieve onderzoek is 1930, tijdens het hoogtepunt van de verzuiling.¹¹ Allereerst zal de selectie van twee paren van gemeenten die als casussen hebben gediend, toegelicht worden. Dan volgt een korte beschrijving van enkele kenmerken van de gemeenten, zoals de bevolkingsomvang- en opbouw, en een analyse van het vruchtbaarheids- en huwelijksgedrag in 1930 en de twee decennia daaraan voorafgaand. Daarna zal worden gekeken of verschillen in vruchtbaarheid tussen de gemeenten kunnen worden verklaard door demografische karakteristieken, zoals sekse ratio (de verhouding van het aantal mannen tot het aantal vrouwen in een bevolking) en zuigelingensterfte. Sociaal-economische omstandigheden, zoals de mannelijke en vrouwelijke arbeidsparticipatie en beroepsverdeling, drie indicatoren voor het welvaartsniveau en de mobiliteit van de bevolking komen dan aan bod. Een conclusie sluit het artikel af en zal laten zien dat het de wisselwerking tussen demografische en sociaal-economische factoren was die, in meerdere of mindere mate, de invloed van religie op katholiek vruchtbaarheidsgedrag belemmerde.

De negative case analysis en de selectie van gemeenten

Om te achterhalen wat de condities waren waaronder vruchtbaarheidsgedrag van katholieken veranderde en geboortebeperking werd toegepast, was een casus wenselijk in de vorm van een gemeente waar de bevolking de voorschriften van de kerk niet respecteerde en een lage fertiliteit vertoonde. De selectie van een casus voor de *negative case analysis* vond plaats in drie stappen. Om er zeker van te zijn dat het vertoonde demografische gedrag inderdaad teweeg werd gebracht door katholieken, moest de gemeente vrijwel religieus homogeen zijn en

⁹ Ibidem.

¹⁰ Ibidem.

¹¹ Siep Stuurman, *Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat* (Nijmegen 1983) 12.

moest meer dan 70% van de bevolking rooms-katholiek zijn. Noord-Brabant telde in 1930 143 gemeenten die aan dit criterium voldeden, Limburg 121 gemeenten.¹²

De te selecteren gemeente moest ten tweede een discrepantie vertonen tussen de religieuze samenstelling van haar bevolking en de vruchtbaarheid. Stemgedrag werd daarbij gebruikt als 'predictor' van demografisch gedrag. Deze methode is ontwikkeld door de sociaal wetenschapper Ron Lesthaeghe die betoogt dat een katholieke bevolking met een 'traditioneel' demografisch gedrag, dat karakteristiek is voor haar gezindte, ook confessioneel zou stemmen.¹³ De percentages stemmen op de RKSP tijdens de Tweede Kamerverkiezingen van 1933 werden daarom afgetrokken van de percentages katholieken in alle Limburgse gemeenten. In de gemeenten waar de bevolking gehoorzaam was geweest aan de voorschriften van de katholieke kerk was het verschil tussen de percentages katholieken en stemmen op de RKSP minimaal en zal de vruchtbaarheid naar verwachting relatief hoog zijn. Gemeenten waarin de bevolking stemde op een dissidente partij werden geselecteerd als mogelijke negatieve casus.

De derde en laatste stap in de selectie van een gemeente voor de *negative case analysis* was het uitsluiten van voor de hand liggende omgevingsfactoren die van invloed kunnen zijn geweest op het stemgedrag van katholieken en, naar verwachting, op hun vruchtbaarheidsgedrag. Alleen die gemeenten werden geselecteerd die naast een 'positieve casus' lagen en een bevolking van vergelijkbare omvang hadden. In vergelijking met andere paren van gemeenten vertoonde de Limburgse gemeente Mheer de grootste kloof tussen het percentage rooms-katholieken (100%) en het percentage stemmen op de RKSP in 1933 (44%). In de naburige gemeente St. Geertruid, waarin 91% van de bevolking katholiek was, was de steun voor de confessionele partij meer dan tweemaal zo groot (78%).

Eerder historisch-demografisch onderzoek heeft, gebruik makend van vernuftige statistische technieken, een significante correlatie tussen vruchtbaarheidsgedrag en de katholieke gezindte aangetoond.¹⁴ In dit artikel staat het mechanisme achter de invloed van religie op vruchtbaarheid van katholieken centraal. De analyse van verschillen tussen twee

¹² Historische Databank Nederlandse Gemeenten (HDNG) database op cd-rom bijgesloten bij Erik Beekink, Onno Boonstra, Theo Engelen en Hans Knippenburg (red.), *Nederland in verandering: maatschappelijke ontwikkelingen in kaart gebracht 1800-2000* (Amsterdam 2003).

¹³ Ron Lesthaeghe, *The decline of Belgian fertility, 1800-1970* (Princeton 1977) 154-158; Ron Lesthaeghe en Chris Wilson, 'Modes of production, secularization and the pace of the fertility decline in Western Europe, 1870-1930', in: Ansley Coale en Susan Cotts Watkins (red.), *The decline of fertility in Europe: the revised proceedings of a conference on the Princeton European fertility project* (Princeton 1986).

¹⁴ Frans van Poppel, 'Late Fertility Decline in the Netherlands. The influence of Religious Denomination, Socio-Economic Group and Region', *European Journal of Population* 1 (1985) 347-373; Lesthaeghe en Wilson, 'Modes of production'.

katholieke gemeenten zal laten zien hoe demografische, sociaal-economische en culturele omstandigheden die invloed konden bevoorwaarden of juist belemmeren. Om te achterhalen welke factoren in Mheer en St. Geertruid het op basis van stemgedrag te verwachten verschil in vruchtbaarheidsgedrag veroorzaakten, zijn data gebruikt van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS). In 1930 zijn in heel Nederland demografische gegevens verzameld op gemeentelijk niveau, zoals bevolkingsaantallen en -dichtheid, leeftijdsopbouw, sekse ratio, religieuze samenstelling en migratie. Deze data zijn per gemeente gebundeld. De gegevens maken de analyse van zowel indicatieve als beschrijvende variabelen mogelijk – en daarmee een eerste introductie tot de gemeenten.¹⁵

Algemene kenmerken van de casussen: locatie en omvang

De gemeenten Mheer en St. Geertruid zijn gesitueerd in het deel van Limburg dat vanwege het heuvelachtige landschap 'klein Zwitserland' wordt genoemd. Landbouw was er de eerste helft van de twintigste eeuw de belangrijkste economische sector. Mheer telde in 1930 drie gehuchten van elk minder dan 500 inwoners: Mheer in het zuidwesten, Terhorst in het oosten en Banholt in het noorden van de gemeente die toentertijd 8,9 km² besloeg.¹⁶ St. Geertruid, ten westen van Mheer, was vrijwel even groot als de naburige gemeente (9,2 km²) maar telde zes gehuchten. St. Geertruid lag in het centrum van de gemeente, Moerslag in het zuiden, Libeek in het zuidoosten, Herkenvade in het oosten, Breusterbosch in het noordoosten en Ekkelrade in het noorden.¹⁷ Tot de jaren vijftig van de vorige eeuw zijn de gemeentegrenzen van zowel Mheer als St. Geertruid ongewijzigd gebleven.¹⁸

Mheer en St. Geertruid mochten dan wel dezelfde geografische omvang hebben, waar het de bevolking betrof vertoonden ze enkele verschillen. De gemiddelde grootte van de huishoudens was in Mheer iets kleiner dan in St. Geertruid, respectievelijk 4,7 en 5,0 in 1930.¹⁹ Deze aantallen zijn niet vertoebeld door de aanwezigheid van gemeenschappen van monniken en nonnen; in Mheer noch in St. Geertruid waren kloosters. De bevolkingsomvang in Mheer en St. Geertruid in 1930, respectievelijk 954 en 878 inwoners, was kleiner dan het gemiddelde in de provincie dat op 4500 inwoners lag.²⁰ Zoals grafieken 2 en 3 laten

¹⁵ CBS, *Gegevens per gemeente betreffende de loop der bevolking in het jaar 1930* (Den Haag ca. 1954).

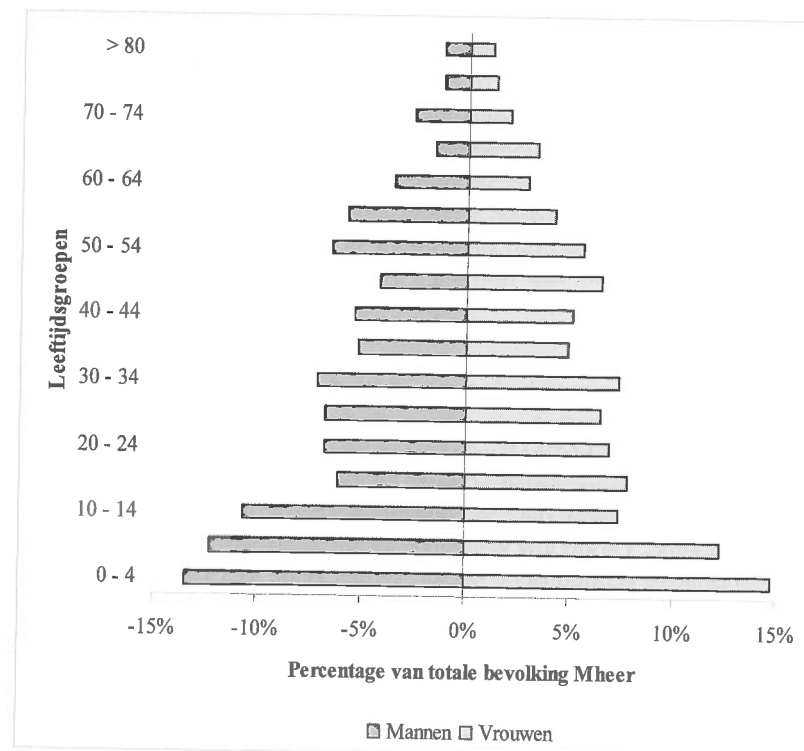
¹⁶ Ibidem, 2 'Inwoneraantal naar bewoonde oorden en verspreide huizen op 31 dec. 1930' en 3 'Oppervlakte en bevolkingsdichtheid in 1930 en 1939'.

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ CBS, *Gegevens per gemeente*, 4 'Annexaties en grenswijzigingen, 1880-1950' en appendix 4 'Oppervlakte, annexaties en grenswijzigingen' (1951-1965).

¹⁹ Ibidem, 5 'Aantal woningen en aantal inwoners per woning'.

²⁰ Ibidem, 1 'Bevolking op 31 december 1930' (kolom 1,2,3,4,5,13,14,15 en 16); HDNG bij Beekink, Boonstra, Engelen en Knippenburg (red.), *Nederland in verandering*.

Grafiek 2 Leeftijdopbouw Mheer 1930.

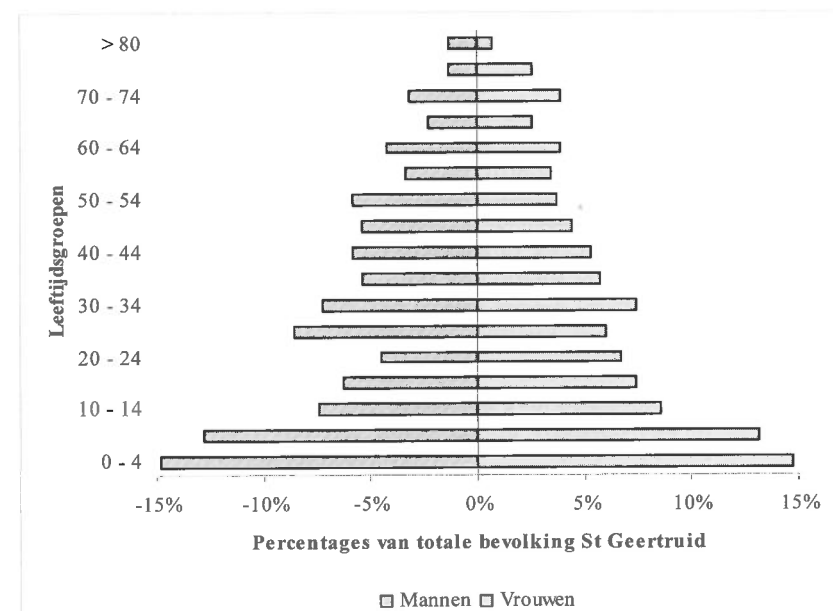
zien, was door een oververtegenwoordiging van jongere leeftijdsgroepen de leeftijdsopbouw van de bevolking in de twee gemeenten traditioneel en 'piramide-vormig'.²¹ De gemiddelde leeftijd was er dan ook laag, slechts 29 jaar in zowel Mheer als St. Geertruid.²²

De leeftijdsopbouw vertoonde in 1930 in zowel Mheer als St. Geertruid ongelijkmatigheden – zo waren de groepen tussen 10 en 24 jaar relatief ondervertegenwoordigd, hetgeen waarschijnlijk veroorzaakt is door de hoge zuigelingensterfte in Nederland in 1908 en 1922. De bevolkingsopbouw suggereert dat in 1930 de vruchtbaarheid in beide gemeenten nog hoog was. Tussen 1920 en 1965 groeide de bevolking van Mheer en St. Geertruid dan ook met 50%.²³

²¹ CBS, *Gegevens per gemeente*, 6 'Inwonertal naar leeftijd en geslacht volgens de volkstellingen 1909-1930 (Mannen en Vrouwen)'.

²² Ibidem, 1.

²³ Ibidem, 9a 'Inwonertal naar geslacht, 1880-1950'.

Grafiek 3 Leeftijdopbouw St. Geertruid 1930.

Het weinig opmerkelijke beeld van de rurale, katholieke gemeenten Mheer en St. Geertruid met hun gestaag groeiende bevolking van 1930 werd ruw verstoord door de uitkomsten van de Tweede Kamerverkiezingen van drie jaar later. Waar in St. Geertruid de meerderheid van de bevolking gehoor gaf aan de oproep van de kerk en op de Rooms-Katholieke Staatspartij stemde, koos de meerderheid van de bevolking van Mheer voor de verboden dissidente partijen (zie tabel 1). De meerderheid van de 'verkeerde stemmen' ging naar de Limburgse Federatie van Meertens. In St. Geertruid wist deze partij slechts 20,2% van de stemmen te winnen. Als stemgedrag werkelijk vruchtbaarheidsgedrag weerspiegelt, indiceert het gebrek aan steun voor de RKSP tijdens de verkiezingen van 1933 dat de bevolking van Mheer ook de directieven van de kerk aangaande huwelijk en vruchtbaarheid negeerde. De volgende paragraaf zal uiteenzetten of stemgedrag inderdaad een predictor is voor demografisch gedrag in Mheer en St. Geertruid.

Tabel 1 Verkiezingsresultaten in Mheer en St. Geertruid (percentages van totaal aantal stemmen, 1933).

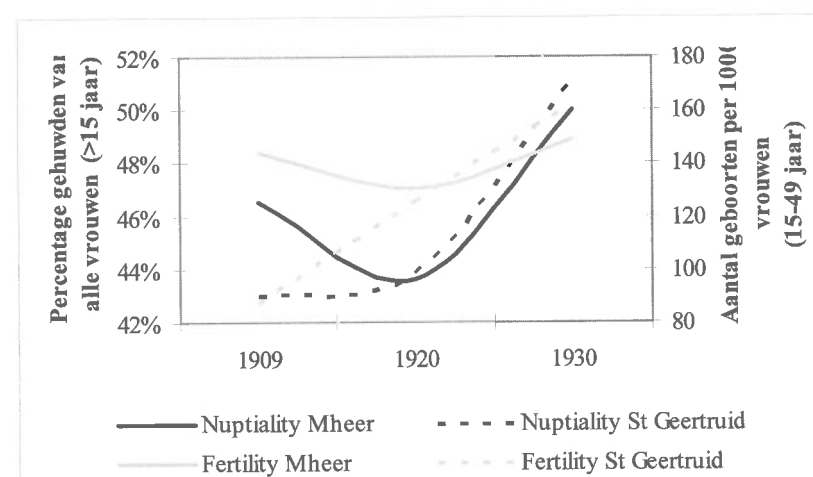
Partij	Mheer	St. Geertruid
Rooms-Katholieke Staatspartij	43,90%	78,30%
Rooms-Katholieke Volkspartij	0,50%	0,20%
Sociaal Democratische Arbeiders Partij (SDAP)	1,70%	0,50%
Andere socialistische en communistische partijen (Communistische Partij Holland, Boeren Partij, Revolutionaire Socialisten)	0,40%	0,70%
Liberaal partijen (Vrijheidsbond, Verbond voor Nationaal Herstel, Vrijzinnig Democratische Bond)	0,20%	-
Protestantse partijen (Anti Revolutionaire Partij, Christen Democratische Partij, Christen Historische Unie, Hervormd Gereformeerde Partij, Staatkundig Gereformeerde Partij)	0,90%	-
Andere partijen (Limburgse Federatie)	52,00%	20,20%
Totaal	99,60%	99,90%
Geldige stemmen (in absolute aantallen)	410	411
Ongeldige / blanco stemmen (in absolute aantallen)	17	1

Een afwijkende demografie? Vruchtbaarheid en huwelijksgedrag

Het afwijkende stemgedrag in Mheer doet vermoeden dat de bevolking niet alleen op het politieke maar ook op het demografische terrein meer 'ontzuild' en gesecculariseerd was dan in St. Geertruid. Het vruchtbaarheidsniveau hangt echter nauw samen met het huwelijksgedrag en deze twee variabelen moeten dan ook samen worden geanalyseerd. Op basis van het stemgedrag wordt in St. Geertruid meer 'traditioneel' demografisch gedrag verwacht waarbij de vruchtbaarheid in de gemeente alleen wordt gereguleerd door het huwelijksgedrag. Mheer wordt geacht een 'modernere' demografie te hebben waarbij door de introductie van gezinsplanning de relatie tussen fertiliteit (vruchtbaarheid) en nuptialiteit (huwelijksgedrag) kan ontspannen. Grafiek 4 toont de fertiliteit en nuptialiteit in Mheer en St. Geertruid. De vruchtbaarheid werd berekend met de 10-jaarlijkse gemiddelden aan levendgeborenen als percentage

van het totaal aantal vruchtbare vrouwen – uit de leeftijdsgroep 15 tot 49. Huwelijkscijfers werden afgeleid van het aantal getrouwde vrouwen als percentage van alle vrouwen ouder dan 15 jaar. Doordat hier gebruik is gemaakt van afgeleide cijfers, verschillen de uitkomsten van gegevens omtrent huwelijksvruchtbaarheid en nuptialiteit in Limburg die op een meer directe wijze berekend zijn.²⁴

Net als hun verkiezingsuitkomsten verschilden de vruchtbaarheidsniveaus van Mheer en St. Geertruid duidelijk in 1933. In Mheer werden in 1930 149 kinderen geboren per 1000 vruchtbare vrouwen. In St. Geertruid lag dat aantal hoger, op 161.²⁵ Het lagere vruchtbaarheidsniveau van Mheer lijkt dus in lijn met het gematigde confessionalisme zoals uitgedrukt in de verkiezingsuitslagen. Het meer moderne demografische gedrag wordt echter niet uitgedrukt in de nuptialiteit: in Mheer is het percentage gehuwden van het totale aantal vrouwen (50%) zelfs iets lager dan in de naburige gemeente.²⁶

Grafiek 4 Fertiliteit en nuptialiteit in Mheer en St. Geertruid 1909-1930.

Het verschil in confessionalisme tussen de twee gemeenten wordt niet alleen weerspiegeld in het stemgedrag en vruchtbaarheidsniveau van 1930. Ook de ontwikkeling van de fertiliteit tussen 1909 en 1930 getuigt van een meer 'modern' demografisch patroon in Mheer en een 'traditioneel' patroon in St. Geertruid. Zoals grafiek 4 laat zien, contrasteerde de vruchtbaarheid van de bevolking in St. Geertruid tussen 1909 en 1930 scherp met die van de naburige gemeente in die periode. In St. Geertruid

²⁴ Zie bijvoorbeeld Th. Engelen, *Fertiliteit, arbeid, mentaliteit: de vruchtbaarheidsdaling in Nederlands-Limburg 1850-1960* (Assen 1987) 234-237.

²⁵ CBS, *Gegevens per gemeente*, 6 (kolom vrouwen) en 10A 'Geboorte, Sterfte, Vestiging en Vertrek, 1881-1915' (kolom levend geboren).

²⁶ Ibidem, 6.

vertoonde de vruchtbaarheid in deze periode een sterke stijging en lijkt van de introductie van geboortebeperking nauwelijks sprake te kunnen zijn. Het feit dat deze stijging gepaard ging met een toename van het percentage gehuwden in de gemeente wijst op een beteugeling van fertiliteit door nuptialiteit, hetgeen karakteristiek is voor traditioneel demografisch gedrag. Ook in Mheer vertoont de ontwikkeling van de vruchtbaarheid samenhang met die van het percentage gehuwden tussen 1909 en 1930, hoewel tot 1920 sprake was van een negatieve trend. Na 1920 groeide de nuptialiteit in Mheer sterker dan de fertiliteit, wat wijst op een meer modern demografisch gedrag en de introductie van gezinsplanning; binnen het huwelijk kon het krijgen van kinderen uitgesteld worden.

De bevolking van de twee Limburgse gemeenten verschilden niet alleen in stemgedrag van elkaar: in Mheer was de vruchtbaarheid lager dan in St. Geertruid en leek nuptialiteit niet langer de enige wijze waarop vruchtbaarheid in de gemeenschap beteugeld kon worden. De bevolking van St. Geertruid stemde niet alleen in overeenstemming met de directieven van de katholieke kerk, zij hield zich ook wat betreft huwelijk en voortplanting beter aan de gedragsregels van de kerk. Had de priester van Mheer gelijk en was de bevolking van Mheer recalcitrant – of waren er misschien omgevingsfactoren die de introductie van gezinsplanning in deze gemeente stimuleerden?

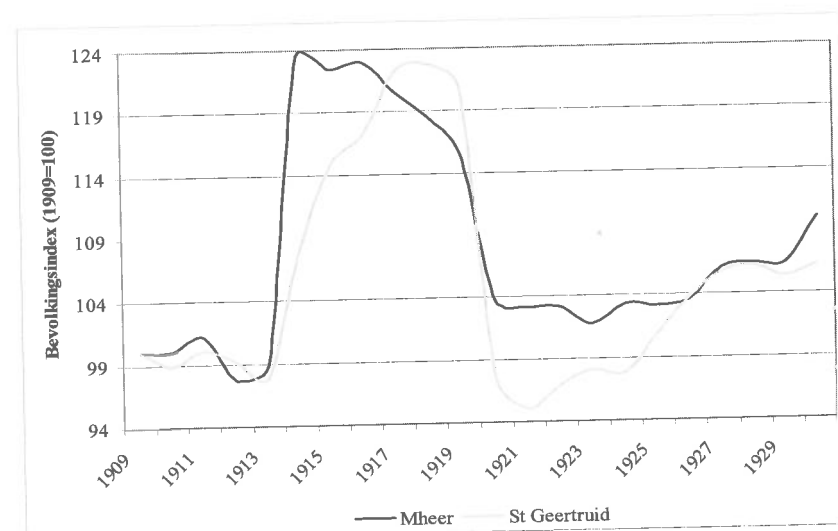
Demografische oorzaken van afwijkend gedrag: sekse ratio en zuigelingensterfte

Zijn de verschillen in vruchtbaarheid tussen Mheer en St. Geertruid werkelijk reflecties van een kleinere of grotere neiging tot confessioneel demografisch gedrag of zijn ze het resultaat van andere demografische factoren? Grafiek 5 toont de ontwikkeling van de bevolkingsgroei in indexcijfers. De grafiek laat zien dat, na een kortstondige bevolkingsgroei en -afname tussen 1913 en 1920 de bevolking van St. Geertruid sneller groeide dan die van Mheer.²⁷ Ook de gemeentelijke data die de periode na 1930 betreffen, laten een sterkere bevolkingsgroei in St. Geertruid zien – een patroon dat zich tot 1965 handhaaft. Dat de bevolkingsgroei in de twee gemeenten een andere ontwikkeling doormaakte zou het gevolg kunnen zijn van het 'moderne' vruchtbaarheidsgedrag in Mheer en het meer 'traditionele' in St. Geertruid.

De meer bescheiden bevolkingstoename in Mheer kan naast een lagere natuurlijke groei ook veroorzaakt worden door migratie. Tabel 2 toont de bijdrage van het geboorteoverschot en de migratie aan de bevolkingstoename in 1910, 1920 en 1930.²⁸ Meteen wordt duidelijk wat de

²⁷ Ibidem, 9A en 9B 'Inwonertal (31 dec. 1920 = 100)'.

²⁸ Ibidem, 10B 'Bevolkingstoename, geboorte, sterfte, mobiliteit in 0/00, 1881-1950'.

Grafiek 5 De bevolkingstoename Mheer en St. Geertruid 1909-1930 in indexcijfers (1909=100).

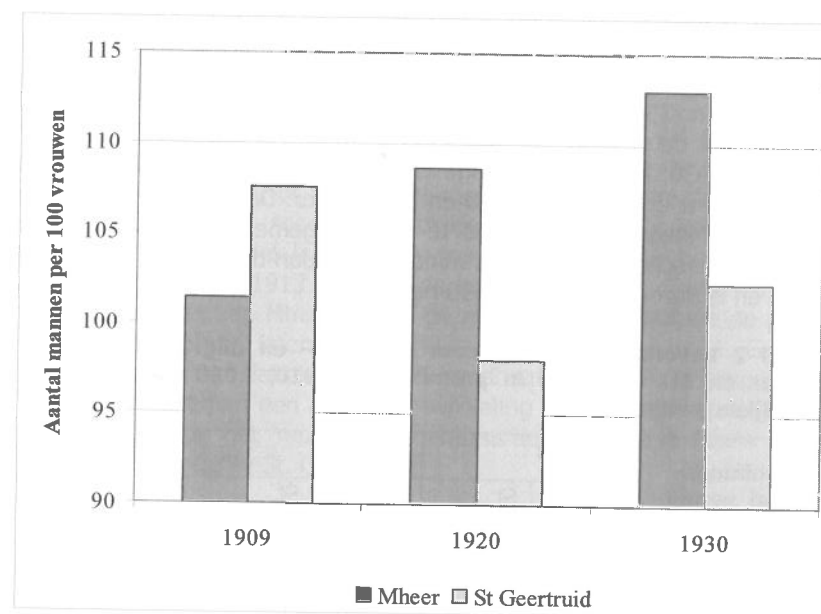
kortstondige bevolkingstoename en afname tussen 1913 en 1920 in beide gemeenten veroorzaakt. De Eerste Wereldoorlog dwong veel burgers van de betrokken landen te vluchten en velen, voornamelijk Belgen, vluchtten naar Nederlands Limburg. Zij vertrokken weer na 1918. Als gevolg hiervan is het 10-jarlijkse gemiddelde migratieoverschot in 1920 zowel voor Mheer als St. Geertruid opvallend negatief (respectievelijk -30,5 en -25,6). Hoewel zowel in Mheer als St. Geertruid het geboorteoverschot de grootste bijdrage leverde aan de bevolkingsgroei in 1910, 1920 en 1930, neemt de bijdrage ervan in St. Geertruid veel sterker toe dan in Mheer en is deze in 1920 en 1930 hoger. Daarnaast lijkt de bevolking van Mheer meer geneigd te zijn de gemeente te verlaten. Het migratieoverschot van Mheer is minder hoog dan dat van St. Geertruid in 1909 en is in zowel 1920 als 1930 negatiever.

Tabel 2 Bevolkingstoename door geboorte- en migratieoverschot in Mheer en St. Geertruid in promillages, 1910, 1920 en 1930 (tienjaarlijkse gemiddelden).

Bevolkingsgroei veroorzaakt door	1910		1920		1930	
	Mheer	St. Geertruid	Mheer	St. Geertruid	Mheer	St. Geertruid
Geboorteoverschot	12,3	6,1	14,3	15,0	17,9	19,3
Migratieoverschot	3,4	7,5	-30,5	-25,6	-5,9	-5,4
Totalen	15,7	13,6	-16,2	-10,6	12	13,9

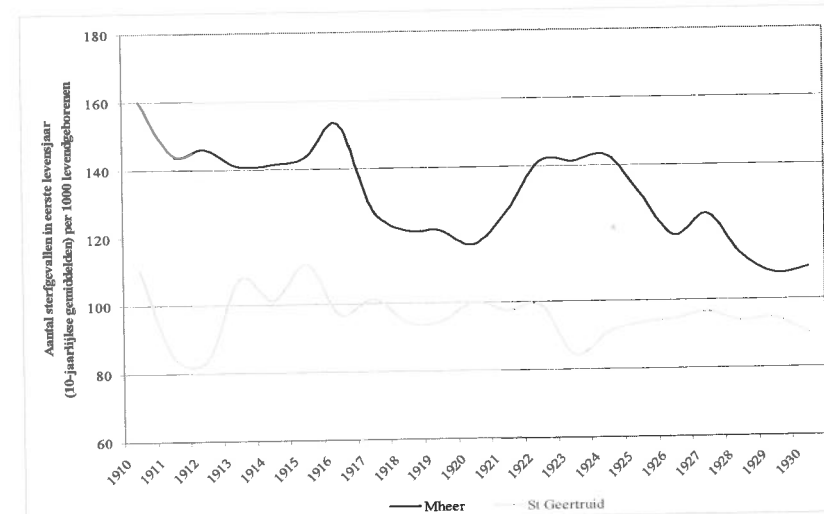
De lagere bevolkingsgroei tussen 1920 en 1930 en het lagere geboorteoerschot in 1920 en 1930 lijken te bevestigen dat de bevolking van Mheer een moderner demografisch gedrag had dan die van St. Geertruid. De sekse ratio in de gemeenten kan echter ook de oorzaak zijn. Een ongelijke verhouding tussen mannen en vrouwen op de huwelijksmarkt beïnvloedt immers ook de vruchtbaarheid. Grafiek 6 toont de sekse ratio in Mheer en St. Geertruid in 1909, 1920 en 1930. De verhouding tussen het aantal mannen en vrouwen raakte in Mheer ongelijker in deze periode.²⁹ In 1909 was de oververtegenwoordiging van de mannelijke bevolking in deze gemeente nihil; in 1920 en 1930 telde Mheer respectievelijk 9% en 13% meer mannen dan vrouwen. Anders dan in Mheer vertoonde de ontwikkeling van de sekse ratio in St. Geertruid nauwelijks een patroon. In 1909 waren mannen er in de meerderheid (8%), in 1920 juist de vrouwen (2%) en in 1930 weer mannen (2%).

De sekse ratio in de gemeenten geeft de indruk dat de huwelijksmarkt in Mheer en St. Geertruid verschillend was. Naarmate mannen meer in de meerderheid kwamen moet de huwelijksmarkt in Mheer meer gespannen zijn geraakt. Zoals uit grafiek 4 al duidelijk werd, nam het percentage gehuwde vrouwen sterk toe tussen 1920 en 1930. De sociale druk voor vrouwen om te trouwen en wellicht ook op een jongere leeftijd – een fenomeen dat Lesthaeghe overigens koppelt aan de industrialisatie

Grafiek 6 Sekse ratio in Mheer en St. Geertruid 1909, 1920 en 1930.

²⁹ Ibidem, 9A.

Grafiek 7 Zuigelingensterfte in Mheer en St. Geertruid 1910-1930.

– moet in 1930 in Mheer hoger zijn geweest dan in St. Geertruid.³⁰ In dat geval zou het niet alleen logisch zijn dat het percentage gehuwden in Mheer hoger was, maar ook de vruchtbaarheid. Dit laatste was niet het geval.

Een tweede demografische factor die een rol kan hebben gespeeld bij het verschillende vruchtbaarheidsgedrag in Mheer en St. Geertruid is de zuigelingensterfte. In een gemeente met een hoge zuigelingensterfte kan een hoge vruchtbaarheid verwacht worden omdat in dat geval de periode van de zogenaamde *postpartum amenorrhoe* (het uitblijven van menstruatie na een geboorte) korter is. Grafiek 7, die de zuigelingensterfte in Mheer en St. Geertruid tussen 1910 en 1930 toont, laat zien dat de tien-jarlijkse gemiddelde sterfte per 1000 levendgeborenen in deze periode hoger was in Mheer dan in St. Geertruid.³¹ Hoewel de verschillen tegen 1930 afgenomen waren, was de zuigelingensterfte in Mheer nog altijd hoger dan in de naburige gemeente (respectievelijk 109,6 en 90,0). Het feit dat de vruchtbaarheid in Mheer lager was dan in St. Geertruid – in plaats van hoger zoals te verwachten op basis van de zuigelingensterfte – maakt de demografische karakteristieken van deze gemeenten nog opmerkelijker. Van het kleinere aantal kinderen dat werd geboren in Mheer, werden er minder volwassen dan in St. Geertruid.

Demografische factoren bieden geen verklaring voor het verschil in vruchtbaarheidsgedrag tussen de twee gemeenten. Indexcijfers tonen een tragere bevolkingsgroei in Mheer en hoewel mannen er vanaf 1920 in de meerderheid waren en het percentage gehuwden dientengevolge

³⁰ Lesthaeghe, *The decline of Belgian fertility*, 82-83.

³¹ CBS, *Gegevens per gemeente*, 10A (kolom overledenen totaal en >1 jaar).

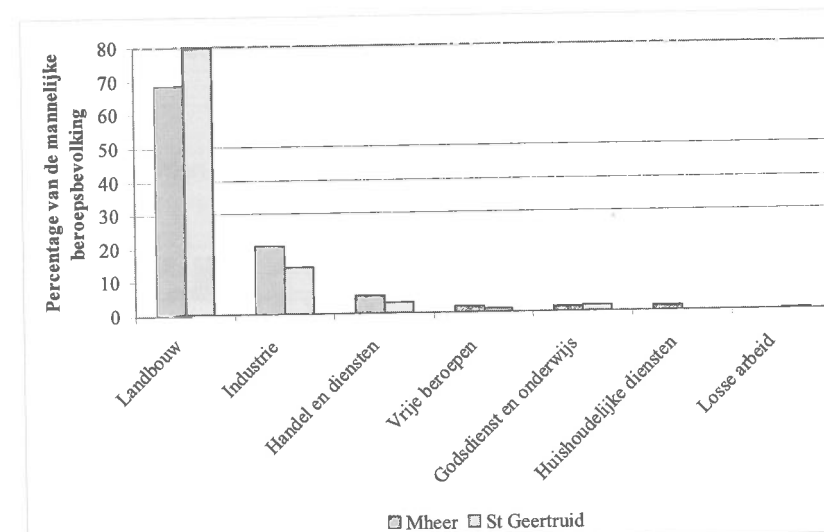
steeg, bleef het vruchtbaarheidscijfer achter. In St. Geertruid was de kwantitatieve verhouding tussen mannen en vrouwen meer gelijk en de huwelijksmarkt dus minder gespannen – desondanks nam het percentage gehuwden toe, evenals de vruchtbaarheid. De zuigelingensterfte was tenslotte hoger in Mheer dan in St. Geertruid, hetgeen het verschil in vruchtbaarheidsgedrag tussen de twee gemeenten des te markanter maakt. In de volgende paragraaf wordt gekeken of sociaal-economische factoren hiervoor wellicht wel een verklaring kunnen geven.

Sociaal-economische motieven voor gezinsplanning

Sociaal-economische motieven voor het huwelijk en de beperking van de gezinsgrootte wogen soms zwaarder dan religieuze principes om vruchtbaarheid slechts door middel van uitstel of afstel van het huwelijk te reguleren. De arbeidsverdeling in Mheer en St. Geertruid over de 'traditionele' landbouwsector en 'moderne' sectoren als industrie en handel en diensten is weergegeven in grafiek 8. In beide gemeenten was de landbouw de belangrijkste economische sector in 1930. Zo'n 94% van de gemeente Mheer was in gebruik als landbouwgrond en bijna 70% van de beroepsbevolking van Mheer was werkzaam in de primaire sector. In St. Geertruid lagen deze percentages nog hoger: 98% van de gemeente betrof landbouwgrond en 80% van de bevolking werkte in de landbouw.³² Wanneer het percentage mannen werkzaam in andere sectoren wordt vergeleken, valt op dat Mheer in 1930 een iets modernere economie had dan St. Geertruid (zie grafiek 8). Een hoger percentage van de mannelijke bevolking van Mheer werkte in de industriële sector en in de handel- en dienstensector (respectievelijk 6% en 2%). Door de geringe omvang van de bevolking in beide gemeenten zijn de werkelijke aantallen werkenden in deze sectoren echter te klein om van veel analytische waarde te kunnen zijn. Opvallend is dat geen van de gemeenten werkloosheid lijkt te hebben gekend: alle mannen tussen de 15 en 65 waren in 1930 in loondienst.

Het werkelijke aantal mannen werkzaam in de industrie in Mheer en St. Geertruid mag te gering zijn geweest om te bewijzen dat Mheer een modernere economie had dan St. Geertruid. Data betreffende de vrouwelijke arbeidsparticipatie wijzen echter in dezelfde richting. Zoals grafiek 9 laat zien, werkte 7% van het geringe aantal vrouwen in Mheer dat in 1930 in loondienst was in de industrie en bijna 15% werkte in de handel- en dienstensector. Het verschil met St. Geertruid is groot: in die gemeente werkte in 1930 slechts 0,6% van de werkende vrouwen in die twee 'moderne' sectoren.³³ In St. Geertruid was het percentage vrouwen dat in

³² CBS, *Gegevens per gemeente*, 3 en 12 'Beroepsbevolking op 31 december 1930'.
³³ Ibidem.

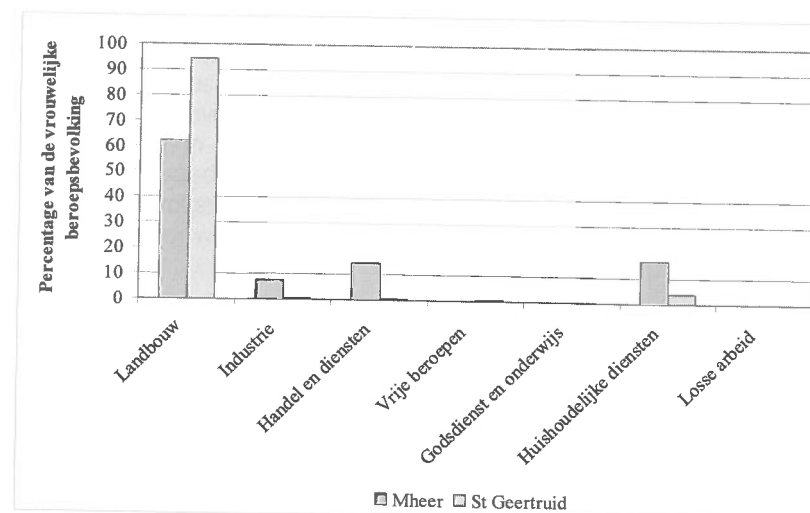

Grafiek 8 Mannelijke beroepsbevolking in Mheer en St. Geertruid 1930.

de landbouwsector werkte veel hoger dan in Mheer (respectievelijk 94,1% en 61,8%). Aangezien het werk in de huishoudelijke diensten in deze agrarische gemeenten vaak ook werkzaamheden in de landbouw betrof, moeten vrouwen werkzaam in deze sector wellicht ook worden gerekend tot de landarbeiders.³⁴ Maar zelfs wanneer het percentage vrouwen dat werkzaam was in de huishoudelijke diensten sector van Mheer (16%) wordt toegevoegd aan het percentage vrouwen in de primaire sector (61,8%), is de arbeidsparticipatie in de landbouwsector in St. Geertruid (94,1%) en in de dienstensector (4,1%) hoger dan dat in Mheer.

Het grotere aandeel van de industrie en handel en dienstensector in de mannelijke en vrouwelijke arbeidsparticipatie in Mheer doet vermoeden dat de economie in deze gemeente in 1930 moderner was dan in St. Geertruid. Wordt dit vermoeden bevestigd door het welvaartsniveau in de gemeenten? Uit de belastingafdracht in Mheer in 1931 valt op te maken dat de bevolking van Mheer inderdaad welvarender was dan de bevolking van de naburige gemeente. In dat jaar kwam 23,3% van de bevolking van Mheer in aanmerking voor inkomsten- en vermogensbelasting (222 inwoners van de totale bevolking van 954). In St. Geertruid was dit aantal iets lager: 181 van de 878 inwoners betaalden inkomsten- en vermogensbelasting, 20,6% dus. Niet alleen waren meer bewoners van

³⁴ Hilde Bras, *Zeeuwse meiden: dienen in de levensloop van vrouwen ca. 1850-1950* (Amsterdam 2002) 79-92.

Grafiek 9 Vrouwelijke beroepsbevolking in Mheer en St. Geertruid 1930.

Mheer vermogend genoeg om belasting te betalen, ook het gemiddelde vermogen per belastingbetaler was hoger in Mheer dan in St. Geertruid (respectievelijk 29000 en 28000 gulden). Waar het het gemiddelde inkomen per belastingbetaler in de gemeenten betrof, waren de verhoudingen omgedraaid: in St. Geertruid was dat 1774 gulden, in Mheer 1509 gulden in 1931.³⁵

Niet alleen bevestigt de belastingdruk van de gemeenten dat de bevolking van Mheer zich mocht verheugen in een iets grotere welvaart, ook een iets minder directe indicator, de grootte van de boerderijen in de twee gemeenten, wijst dat uit. Mheer telde in 1930 125 hoofden van landbouwbedrijven op een totale bevolking van 954 inwoners – de gemeente telde dus een boerderij op elke 8 inwoners (zie tabel 3). In St. Geertruid waren 201 hoofden van landbouwbedrijven gevestigd op een bevolking van 878 inwoners en deze gemeente telde een landbouwbedrijf op elke 4 inwoners.³⁶ De boerenbedrijven in Mheer konden gemiddeld dus meer mensen van producten voorzien dan die in de naburige gemeente. Boerderijen in deze gemeente waren zich rond 1930 wellicht al aan het ontwikkelen tot moderne landbouwbedrijven en waren zich waarschijnlijk al op een grotere markt aan het richten, terwijl collega's in de naburige gemeente traditioneler en minder marktgeoriënteerd waren.

³⁵ CBS, *Rangschikingslijst der gemeenten naar den belastingdruk op het inkomen over de belastingjaren 1930/1931* (Den Haag 1931).

³⁶ CBS, *Gegevens per gemeente*, 1 en 13 'Beroepstelling landbouwbedrijven op 31 december'.

Tabel 3 Arbeidsparticipatie in de landbouw van mannen en vrouwen in Mheer en St. Geertruid (1930) in absolute aantallen en percentages van de totalen.

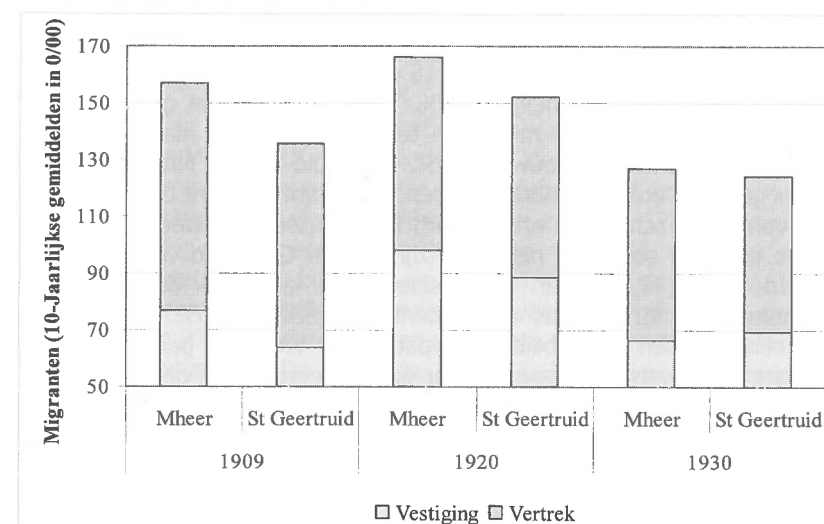
		Mheer	St. Geertruid
Bedrijfshoofden	Man	117 (50,9%)	119 (32,6%)
	Vrouw	8 (3,5%)	82 (22,5%)
Werknemers	Man	79 (34,3%)	86 (23,6%)
	Vrouw	26 (11,3%)	78 (21,4%)
Alle functies	Man	196 (85,2%)	205 (56,2%)
	Vrouw	34 (14,8%)	160 (43,8%)
Totalen		230 (100%)	365 (100%)

Een derde indicator voor de welvaart in Mheer en St. Geertruid is vrouwenarbeid. Aannemende dat in een welvarende katholieke gemeenschap vrouwen rond 1930 idealiter niet werkten, kan ook deze variabele een graadmeter zijn voor de verschillende staat van economische ontwikkelingen in de twee gemeenten.³⁷ Opvallend is dat de percentages werkende vrouwen op de totale vrouwelijke bevolking van de twee gemeenten buitengewoon grote verschillen tonen. In Mheer werkte 21,2% van alle vrouwen tussen de 15 en 64 jaar, in St. Geertruid meer dan drie keer zoveel, namelijk 72,6%.³⁸ Een deel van het grote verschil tussen de percentages is misschien te wijten aan een meer adequate opgave van werkende vrouwen in St. Geertruid dan in Mheer. Dit kan echter geen volledige verklaring bieden, want tabel 3 toont dat een groot deel van de verschillen in arbeidsparticipatie tussen de twee gemeenten tot de primaire sector te herleiden zijn. In St. Geertruid werd in 1930 bijna de helft (43,8%) van alle posities in de landbouw door vrouwen ingenomen. In Mheer was dit percentage slechts 14,6%. Deze grote verschillen tussen de arbeidsparticipatie van vrouwen passen bij het contrast in de welvaart tussen Mheer en St. Geertruid en de grootte van de landbouwbedrijven. Op de meer traditionele boerderijen in St. Geertruid moesten vrouwen meewerken met hun echtgenoten. Het percentage vrouwelijke bedrijfshoofden in deze gemeente is ruim zes keer zo hoog als in het naburige Mheer: respectievelijk 22,5% en 3,5%. In Mheer hertrouwden de eigenaressen van landbouwbedrijven waarschijnlijk na het overlijden van hun echtgenoot of ze verkochten het bedrijf. Weduwen in St. Geertruid daarentegen konden de boerderijen, die waarschijnlijk vooral zelfvoorzienend waren, zelf blijven beheren.

³⁷ Mirre Bots en Maria Noordman, *Moederschap als balsem: ervaringen van katholieke vrouwen met huwelijk, sexualiteit en moederschap in de eerste helft van deze eeuw* (Amsterdam 1981) 77.

³⁸ CBS, *Gegevens per gemeente*, 12.

Het lijkt aannemelijk dat in Limburg, waar de katholieke kerk in 1930 een sterke sociale positie innam, de verspreiding van informatie over gezinsplanning in sterke mate afhing van de grootte en de diversiteit van de sociale omgeving. De mobiliteit van de bevolking kan daarom een verklaring bieden voor verschillen in vruchtbaarheidsgedrag. Een grotere 'circulatie' van inwoners in een gemeente zal de kans op informatie over geboortebeperking en de verschillende methoden daarvoor, hebben vergroot. Grafiek 10 toont het mobiliteitspromillage als som van vestiging in en vertrek uit Mheer en St. Geertruid. De bevolking van Mheer toonde in 1909 meer mobiliteit dan die van St. Geertruid: de vestiging in de gemeente was hoger (77 immigranten per 1000 inwoners tegen 64 in St. Geertruid) en ook het vertrek (80 emigranten per 1000 inwoners tegen 72 in St. Geertruid). Krap een decennium later was de mobiliteit in de gemeenten toegenomen – een groei die zonder twijfel toe te schrijven is aan de vluchtelingen van de Eerste Wereldoorlog, die na 1918 de gemeenten weer verlieten. Tegen 1930 was de mobiliteit in de gemeenten dan ook weer afgenomen. Hoewel deze in Mheer nog altijd iets hoger was dan in St. Geertruid, waren de niveaus bijna gelijk: vestiging in Mheer was iets lager dan in St. Geertruid (66 en 70 immigranten per 1000 inwoners respectievelijk) en het vertrek uit Mheer juist hoger dan in St. Geertruid (61 en 55 emigranten per 1000 inwoners respectievelijk).³⁹

Grafiek 10 Vestiging, vertrek en mobiliteit in Mheer en St. Geertruid 1909, 1920 en 1930.

³⁹ Ibidem, 10B.

Hoewel de primaire sector in de twee gemeenten op dat moment nog steeds de grootste voorzener van arbeid was, lag het tempo van de industrialisatie in 1930 hoger in Mheer. De distributie van mannelijke en vrouwelijke werknemers over de verschillende economische sectoren maakt zoveel in ieder geval duidelijk. Niet alleen werkten meer inwoners van Mheer in de industrie en in de handel en dienstensector, ook binnen de landbouwsector was de situatie anders dan in St. Geertruid. De gemiddelde bedrijfsomvang was groter in Mheer dan in de naburige gemeente. Het is weinig verrassend dat op de meer traditionele boerderijen in St. Geertruid vrouwen meehielpen. De vrouwelijke arbeidsparticipatie was daar dan ook hoger dan in Mheer. De gestage moderniserende economie van Mheer en de ontwikkeling van industrie en handel en diensten in deze gemeente moet onderwijs en arbeidsspecialisatie in deze gemeente gestimuleerd hebben. Dat vergde echter investeringen en daarmee werd gezinsplanning logisch; door onderwijs werd het hebben van kinderen kostbaar. In St. Geertruid was die stimulans voor het toepassen van geboortebeperking minder sterk, de gemeente was nog louter op de landbouw gericht en vele handen maakten licht werk. Uit de mobiliteit van de gemeenten valt bovendien af te leiden dat Mheer een iets dynamischere gemeente was dan St. Geertruid. De mobiliteit in Mheer vergrootte de kans dat met de circulatie van inwoners nieuwe ideeën over gezinsgrootte de gemeente binnenkwamen. De sociaal-economische motivatie om de kerkelijke voorschriften met betrekking tot het huwelijk en de voortplanting te respecteren en af te zien van geboortebeperking hielden in St. Geertruid langer stand dan in Mheer.

Conclusie

Het doel van dit artikel was het reconstrueren van de invloed van religie op vruchtbaarheid van katholieken op lokaal niveau. De *negative case analysis* heeft de mogelijkheid geboden een casus te selecteren waarin die invloed gering was en, daarmee, de fertiliteit laag en niet louter gereguleerd door nuptialiteit. Stemgedrag tijdens de Tweede Kamerverkiezingen van 1933 diende daarbij als predictor voor de selectie van een gemeente die de kerk ook op andere gebieden dan het politieke niet gehoorzaamden. Deze gemeente, Mheer, werd vervolgens vergeleken met de naburige gemeente St. Geertruid, waar zowel stemgedrag als fertiliteit en nuptialiteit in overeenstemming waren met de directieven van de katholieke kerk. Een analyse van de demografische, sociaal-economische en culturele omstandigheden in deze twee Limburgse gemeenten in 1930 liet zien welke factoren afwijkend of juist confessioneel vruchtbaarheidsgedrag stimuleerden. Zelfs tijdens de bloeiperiode van de verzuiling verschilde de mate van 'confessionele' reproductie onder katholieken. Verschillen in sociaal-economische en, in mindere mate, culturele contexten van de gemeenten kunnen een verklaring bieden voor dat verschil.

Een vergelijking tussen Mheer en St. Geertruid leert dat niet alleen het niveau van de vruchtbaarheid maar ook de relatie tussen fertiliteit en huwelijksgedrag het stemgedrag in de twee gemeenten weerspiegelt. Huwelijksvruchtbaarheid was in 1930 lager in Mheer dan in St. Geertruid. De ontwikkeling van de fertiliteit hield in Mheer bovendien een meer gematigd tempo aan dan in de buurgemeente. Hoewel in beide gemeenten nuptialiteit nog de vruchtbaarheid remde, was deze relatie in Mheer al minder hecht dan die in St. Geertruid. De analyse van demografische omstandigheden in de gemeenten bleek het afwijkende karakter van de 'negatieve casus' Mheer slechts te versterken. De bevolkingsgroei van St. Geertruid was sterker dan van Mheer en de natuurlijke groei was er hoger. De lagere vruchtbaarheid van Mheer is niet te wijten aan een ongelijke balans tussen mannelijke en vrouwelijke bevolking. De sekse ratio doet vermoeden dat in Mheer de sociale druk om te trouwen steeg tussen 1909 en 1930, maar dit resulteerde niet in een stijging van de vruchtbaarheid. Ook de zuigelingensterfte biedt geen oplossing voor het verschil in fertiliteit tussen Mheer en St. Geertruid.

In tegenstelling tot demografische factoren leken sociaal-economische omstandigheden in de gemeenten wel een verklaring te bieden voor het verschil in vruchtbaarheidsgedrag. In 1930 waren zowel Mheer als St. Geertruid gemeenten met een sterk agrarisch karakter. Maar in Mheer waren relatief meer mannen en vrouwen werkzaam in de industrie en in de handel en dienstensector terwijl deze graadmeters van economische modernisering in St. Geertruid veel minder werkgelegenheid boden. Niet alleen was de economie van Mheer moderner, vergeleken met de 'positieve' casus was de gemeente welvarender. Ervan uitgaande dat welvarendheid in de onderzoeksperiode negatief correleerde met de arbeidsparticipatie van vrouwen, reflecteert het percentage werkenden van de gehele vrouwelijke bevolking in de gemeenten ook het welvaartsverschil. In de 'positieve' casus werkten deze vrouwen bovendien voornamelijk in de landbouwsector en stonden relatief velen zelfs aan het hoofd van een landbouwbedrijf. In Mheer vond het geringe percentage werkende vrouwen ook juist in de 'moderne' industriële sector en handel en dienstensector een positie. Niet alleen de industrie en handel en dienstensector waren beter ontwikkeld in Mheer, ook de landbouwsector leek in 1930 moderner dan die in St. Geertruid. Het welvaartsverschil, kortom, bevestigt het beeld van Mheer als een gemeente met een gestaag moderniserende economie. In die setting werd het moderne demografische patroon, een lage vruchtbaarheid die niet zozeer werd gereguleerd door de nuptialiteit maar door gezinsplanning, logisch. In St. Geertruid waren in 1930 minder economische modernisering en bleef een groot gezin door de staat van de landbouw voor de hand liggend en praktisch. De mobiliteit, en daarmee de kans dat nieuwe visies op gezinsgrootte de gemeente binnendrongen, was groter in Mheer dan in St. Geertruid. Sociaal-economische omstandigheden lijken in Mheer een belangrijk motief geweest te zijn voor gezinsplanning.

In de homogeen katholieke gemeenten Mheer en St. Geertruid golden in 1930 dezelfde gedragsregels ten aanzien van huwelijk en voorplanting, die gebaseerd waren op de religieuze ideologie van de katholieke kerk. Moreel gedrag werd dan ook in beide gemeenten van de bevolking verlangd. Hoewel de 'input' van religieuze determinanten van demografisch gedrag dus hetzelfde was, tastten sociaal-economische en culturele omstandigheden in Mheer de invloed van godsdienst aan. De specifieke karakteristieken in deze 'negatieve' casus, met name de modernisering van de economie, maakte gehoorzaamheid aan de kerkelijke directieven betreffende vruchtbaarheidsgedrag minder vanzelfsprekend. In Mheer ging deze ontwikkeling zo ver dat het de bevolking aanzette hun demografisch gedrag te veranderen en tijdens de Tweede Kamerverkiezingen van 1933 te stemmen op een partij die hun nieuwe belangen beter behartigde dan de rooms-katholieke Staatspartij. Hun deserteren van het politiek confessionalisme was van eenzelfde aard als de afwijking in vruchtbaarheidsgedrag waarvoor het diende als predictor. Vanuit het perspectief van de rooms-katholieke kerk rebelleerde de bevolking van Mheer met hun afwijkende vruchtbaarheid en 'verkeerde' stemgedrag tegen de religieuze doctrines. Maar vanuit het perspectief van de bewoners van Mheer paste hun gemeenschap zich slechts aan aan de veranderende sociale en economische omstandigheden van de jaren dertig van de vorige eeuw.

*Marloes Schoonheim (1976) is historisch demograaf. Ze werkt als postdoc onderzoeker aan het Research Center for Humanities and Social Sciences van de Academia Sinica in Taiwan. In 2005 promoveerde ze aan de Radboud Universiteit op haar proefschrift *Mixing Ovaries and Rosaries: Catholic Religion and Reproduction in the Netherlands, 1870-1970*. Informatie over haar onderzoek is te vinden op: www.marloesschoonheim.com/research.*

Jan van Oudheusden

Geef de pen door

All history is local history

Het herdenkingsjaar Brabant 900 zit erop. Voor alle zekerheid zal ik met deze kernachtige mededeling maar niet volstaan en een toelichting geven: in 2006 hebben Brabanders in Noord en Zuid, Nederland en België, stilgestaan bij het feit dat 900 jaar eerder het hertogdom Brabant zijn oorsprong vond. Op 13 mei 1106 werd immers aan Godfried I, graaf van Leuven, de titel hertog van Neder-Lotharingen verleend. Hij en zijn nazaten maakten van die prestigieuze titel gebruik om hun macht en hun grondgebied verder uit te breiden. Vanaf de jaren 1180 wordt het gebied in de bronnen aangeduid als *ducatus Brabantie*, hertogdom Brabant. Sinds 1235 komt de titel 'hertog van Brabant' voor, in combinatie met de titel 'hertog van Lotharingen'. Ergo: 1106 is een passend 'geboortjaar' voor het natuurlijk nooit formeel gestichte hertogdom Brabant. En 2006 is daarom al net zo geschikt om Brabanders en verder iedereen die daarvoor open staat er aan te herinneren dat Brabant groter is en ouder — en vooruit: ook nog roemrijker — dan veelal wordt gedacht. Zeker als je bedenkt dat 2035, laat staan 2080, nog zo ver weg is.

Deze argumentatie bleek in ieder geval overtuigend genoeg voor provinciale overheden in het Nederlandse en het Belgisch-Brabantse gebied om in te stemmen met 2006 als officieel herdenkingsjaar. Al eerder waren de geesten daarvoor rijp gemaakt door het verschijnen in 2004 van de gewichtige (700 pagina's, 3 kilo, dertig auteurs) *Geschiedenis van Brabant, van het hertogdom tot heden*.

Voor de initiatiefnemers zitten er aan een dergelijk bestuurlijk fiat doorgaans twee kanten: enerzijds is het onmisbaar omdat zo'n jubileumjaar zonder een stevige subsidiepot natuurlijk niks kan worden. Maar aan de andere kant houd je als historicus je hart vast als politici en bestuurders zich een historisch thema toe-eigenen voor eigen gebruik. En jawel, ook in dit geval ging de herdenking enkele keren met piepende banden de bocht om: een aansprekend, amusant en historisch zéér verantwoord logo, ontleend aan een middeleeuws miniatuur waarop hertog Jan III van Brabant is afgebeeld als everzwijn, symbool van kracht, moed en volharding, werd getroffen door een veto van de Commissaris van de Koningin in Noord-Brabant, tot groot genoegen van *De Telegraaf* overigens, die er een halve pagina aan wijdde onder de vette kop: 'Hanja: "Een varken? Dat nooit!"'. En omgekeerd was de Commissaris niet af te brengen van het idee dat een concert door de Koninklijke Luchtmachtkapel en Frans Bauer op een drijvend ponton in de vijver naast het provinciehuis een prima manier was om stil te staan bij negen eeuwen Brabantse geschiedenis en cultuur. Dus beleefde het geselecteerde publiek op de vip-tribune de unieke, enigszins hallucinerende ervaring dat taferelen

rondom de komst van de Bourgondiërs in Brabant of de Tachtigjarige Oorlog werden afgewisseld met *In the mood* van Glenn Miller of bij *Het kleine café aan de haven* van Vader Abraham.

Maar soms ging het in 2006 gelukkig ook nog over geschiedenis, bijvoorbeeld in twee programmareeksen van Omroep Brabant t.v. met samen maar liefst 24 afleveringen, waarin enerzijds de gezamenlijke geschiedenis van Brabant in Noord en Zuid aan de orde kwam en anderzijds de afzonderlijke geschiedenis van Noord-Brabant na de deling in de Tachtigjarige Oorlog.

Voor wie als provinciaal historicus onder meer de taak heeft om te bevorderen dat resultaten van regionaal-historisch onderzoek onder de aandacht van het publiek komen, is zo'n reeks televisieprogramma's natuurlijk een uitgelezen kans. Want per aflevering werden stevast meer dan 100.000 kijkers geregistreerd, tot soms zo'n 300.000 toe, aantallen die met geen enkele gedrukte publicatie ooit gehaald kunnen worden. Natuurlijk is televisie maken iets anders dan een historische publicatie samenstellen. Zelfs als je gewend bent om op Ach-Lieve-Tijd-niveau het brede publiek te benaderen, kun je toch nog verbijsterd raken over de mate waarin een regisseur het toch al pijnlijke vogelvluchtgehalte van de aangeleverde redactionele informatie nog verder weet in te dikken. Maar wie publieksaandacht voor de geschiedenis wil, moet niet zeuren. Want stevast blijkt dat zelfs op dit niveau er nog kijkers zijn die afhaken 'omdat het allemaal zo moeilijk is'. En zoals gezegd, vele tienduizenden toonden zich wel geboid en willen vervolgens vaak meer.

Dat laat dan maar weer eens zien dat geschiedenis in een behoefte voorziet. Daar zijn verschillende redenen voor en niet de minst belangrijke daarvan is dat geschiedenis bijdraagt aan verheldering van het bestaan, onder meer doordat het inzicht biedt in grote lijnen en breukpunten, in continuïteit en discontinuïteit en het zodoende mogelijk maakt om het eigen en het collectieve bestaan te structureren. En dat geldt misschien wel in versterkte mate voor de lokale en regionale geschiedenis. Mensen hebben behoefte om zich te hechten aan een herkenbare omgeving. Omdat die hen aanknopingspunten biedt om een gevoel van identiteit te ontwikkelen, het besef ergens bij te horen. Geschiedverhalen leveren een context en een verklarend kader voor die omgeving en dragen zodoende bij aan culturele en maatschappelijke samenhang. Maar die verhalen moeten dan wel zodanig zijn verpakt dat ze ook gehoord worden. Er is dus geen enkele reden om smalend te doen over een populair-wetenschappelijke benadering, om een fenomeen als het al genoemde *Ach Lieve Tijd* af te doen als 'een historische Donald Duck', zoals ik het ooit hoorde omschrijven. Kennis van de eigen omgeving en zijn geschiedenis gaat immers hand in hand met aandacht en zorg voor die omgeving.

En dan nog: 'All history is local history', zoals de Britse mediëvist Chris Wickham ooit heeft opgemerkt. Ook de grote historische gebeurtenissen zijn opgebouwd of herleid uit ervaringen of handelingen van

talloze mannen en vrouwen, wier levens zich afspelen tegen de achtergrond van hun lokale of regionale leefgemeenschap. Door die op micro-niveau te bestuderen wordt vaak een buitengewoon helder beeld verkregen van fundamentele maatschappelijke processen. Dat het daarbij in de verste verte niet gaat om geschiedbeoefening van het tweede plan, mag blijken uit enkele nog tamelijk recente publicaties van – om het maar weer bij Brabant te houden – onder meer Gerard Rooijackers over volkscultuur op het Oost-Brabantse platteland, van Arnoud-Jan Bijsterveld over het kaliber van de pastoors in Noord-Brabant tussen 1400 en 1570, van Peter Hoppenbrouwers over landbouw, samenleving en economische vernieuwing in het Land van Heusden aan het eind van de middeleeuwen, of van Maarten Prak en Gabriël van den Brink over moderniseringsprocessen in respectievelijk 's-Hertogenbosch en Woensel bij de overgang van achttiende naar negentiende eeuw. Stuk voor stuk regionaal-historische publicaties die nationaal en internationaal aandacht hebben getrokken en het bestaande beeld soms wezenlijk hebben bijgesteld.

Er is een tijd geweest dat de geschiedenisopleiding van wat toen nog de Katholieke Universiteit van Nijmegen heette, een broedplaats was van dergelijk in de regio geworteld onderzoek en onderwijs. Dat studenten van Manning uitzwermden over de archieven om zich te verdiepen in de pogingen die in het Bevrijde Zuiden werden ondernomen om te komen tot vernieuwing van de naoorlogse samenleving; dat studenten van Spiertz aan de hand van kerkenraadsnotulen of synodeverslagen de confrontaties reconstrueerden die zich hebben afgespeeld tussen calvinisten en roomsen in Brabant in de periode van de Generaliteit; of dat Ton van de Sande met zijn studenten een dans om de vrijheidsboom maakte, in de voetsporen van patriotten, Bataven en Franse revolutionairen die hier in 1793 en 1794 de idealen van vrijheid, gelijkheid en broederschap kwamen brengen.

Het mes sneed daarbij aan twee kanten: de studenten werden opgenomen in een goed functionerende infrastructuur die soms drempels in hun loopbaan kon slechten en kregen hoe dan ook een besef van de maatschappelijke relevantie van hun werk. Het Brabantse historische bedrijf profiteerde van de kritische distantie, de nieuwe onderzoeksvragen en natuurlijk van het vele werk dat door de studenten werd verricht.

Nijmeegse geschiedenisstudenten zijn echter al jaren niet meer signaleerd in de studiezalen van Brabantse of welke andere archieven dan ook. Het edele, maar tijdrovende ambacht van het archiefonderzoek, dat toch de apotheose van het historisch bedrijf vormt, komt naar het zich laat aanzien in toenemende mate onder druk te staan. Ik heb begrepen dat de academische opleiding nieuwe stijl er geen ruimte meer voor biedt. Er zal vast veel moois voor in de plaats komen. Maar nu de stroom uit Nijmegen (en natuurlijk uit Utrecht en elders) goeddeels is opgedroogd, blijft de regionale geschiedbeoefening in Brabant wat

verweesd achter. In de nazomer die we nu beleven, zullen zich zonder twijfel nog prachtige dagen voordoen, ook al lijken de hoogzomerdagen voorbij. Maar ach, wellicht zijn in 2035, bij de herdenking van 800 jaar hertogen van Brabant, de kansen weer gekeerd. •

Jan A. van Oudheusden (1949) studeerde geschiedenis en Nederlands aan de lerarenopleiding van het Mollerinstituut in Tilburg en aan de Universiteit van Nijmegen. Hij werkte vijftien jaar in het voortgezet onderwijs en is sinds 1991 provinciaal historicus bij de stichting Brabantse Regionale Geschiedbeoefening in 's-Hertogenbosch.

Marieke Smulders

Boeken Top 5

Voor deze vaste rubriek stelt een historicus of een historicus in spe op verzoek van de redactie een Boeken Top 5 samen: een lijst van werken die een blijvende indruk hebben gemaakt en van invloed zijn geweest op zijn of haar vorming – als wetenschapper, historicus en mens. Dit keer viel de eer te beurt aan Marieke Smulders (1976). In december 2005 maakte zij de overstap van de KRO naar de universiteit om te beginnen aan een promotieonderzoek op het terrein van de Geschiedenis van het Nederlands Katholicisme. Haar promotieproject 'Dragers van belofte: katholieke intellectuele elitevorming aan de basis (1920-1970)' maakt deel uit van het onderzoeksprogramma 'Katholieke intellectuele voorhordes: dragers van traditie en moderniteit (1900-2000)' onder leiding van prof. dr. Marit Monteiro. Het onderzoek richt zich op drie vooraanstaande katholieke jongensinternaten, geleid door religieuzen, in de periode 1920-1970. De samenhang tussen gender, confessie en intellectuele vorming staat hierin centraal.

1. Kerstin Ekman, *De dwaas* (Bert Bakker, 1988).

Mijn voorliefde voor Scandinavië blijkt ook mijn literatuurvoorkeur sterk te beïnvloeden, zo realiseerde ik me bij het samenstellen van een 'Boeken Top 5'. In deze Top 5 dan ook drie boeken uit het hoge Noorden, om te beginnen *De dwaas* van Kerstin Ekman. Ooit heb ik het boek bij toeval uit een bibliotheekrek getrokken en vervolgens heb ik het ademloos uitgelezen. Waar gaat het over? Over een trol. Skord is zijn naam en hij begint zijn trolleven in een dicht woud ergens in Zweden. Het wonderlijke is dat hij zich succesvol onder de mensen weet te mengen en zich van boerenknecht tot chirurgijn weet te ontwikkelen. Maar omdat hij veel trager oud wordt dan de mensen om hem heen en hem dit hoogst verdacht maakt, komt er steeds weer een moment waarop hij gedwongen is verder te trekken. Zo dwaalt hij enkele eeuwen door de geschiedenis van Zweden, maakt vrienden en heeft lief, maar hij blijft eenzaam en trekt zich uiteindelijk terug in het bos om te sterven. Magie, historie, fabels, sprookjes en natuur, alles in één prachtig boek.

2. Herbjorg Wassmo, *Het boek Dina* (De Geus pocket, 2005).

Bepaald niet sprookjesachtig is *Het boek Dina* van Herbjorg Wassmo, een schrijfster die opgroeide op een eiland in het hoge noorden van Noorwegen. Haar *Dina*-trilogie (op *Dina* volgen nog *Het Boek Benjamin* en *Het Boek Karna*) speelt zich af halverwege de negentiende eeuw in een kleine handelsnederzetting aan de Noorse kust, waar Dina, dochter van de drost, het landgoed van haar man Jacob bestiert. Dina is wat je noemt

een sterke vrouw, maar wel een die een gruwelijke gebeurtenis uit haar jeugd met zich meedraagt en haar leven daardoor op geheel eigen wijze leeft. Ze brengt haar geliefde man om, ze bespeelt gepassioneerd haar cello en trekt zich niets aan van wat volgens de mensen uit het dorp hoort. Poëtisch beschrijft Wassmo het rauwe leven in het eenzame Reinsnes, waar de zee en het onbarmhartige klimaat de dienst uitmaken.

3. Hella Haasse, *Het woud der verwachting* (Em. Querido, 2004).

Niet alleen Scandinavische literatuur kan me bekoren, maar toch duidelijk meer dan de Nederlandse literatuur. Een uitzondering hierop vormt het oeuvre van Hella Haasse. De klassieker *Het woud der verwachting* is mijn favoriet; een geruststellend dik boek, waarin de auteur het leven van Charles van Orleans beschrijft. Ik houd van Haasses manier van vertellen, waarbij de verhouding tussen afstandelijkheid en nabijheid precies in balans lijkt te zijn.

4. Karen Armstrong, *Een geschiedenis van God* (De Bezige Bij, 2006).

Karen Armstrong, parttime christen en ex-non, auteur van vele boeken over religie en geschiedenis, schreef een boek dat veel indruk op me gemaakt heeft. Hoewel haar autobiografie over de jaren die zij zelf in het klooster doorbracht erg aangrijpend was, heeft *Een geschiedenis van God* me meer geboid. Het boek bevat veel informatie, waardoor sommige lezers, zo begreep ik, afhaken. Maar voor mij was het toch wel een *eye-opener*. Armstrong verkent de oorsprong van de abrahamitische godsdiensten en laat zien waar deze elkaar raken, hoe ze verwant zijn aan elkaar en ook van elkaar vervreemd zijn geraakt. De mystieke tradities binnen het jodendom, het christendom en de islam kunnen op haar warme belangstelling en sympathie rekenen. Als religie een toekomst heeft, vindt ze, is dat in de mystiek en niet in het fundamentalisme.

5. Sigrid Undset, *Kristin Lavransdatter* (Meulenhoff, 1928).

Tot slot toch weer een Scandinavische historische roman. Sigrid Undset won de Nobelprijs voor literatuur met haar drieluik *Kristin Lavransdatter* uit 1923. Ik had eerst een versie waarin de drie delen in één band zaten. Heel handig, maar het boek stonk behoorlijk. Het was geen lekkere oude boekengeur, maar eerder een chemisch luchtje. In Bredevoort vond ik een aangenamer ruikende uitgave uit 1928, verdeeld over drie banden. Het boek speelt zich af in het veertiende-eeuwse Noorwegen, in de omgeving van Vagamo. Het weerbarstige land waarin afstanden bijna niet te overbruggen zijn en het veeleisende alomtegenwoordige christelijke geloof geven het levensverhaal van Kristin een zware ondertoon mee. Een recensent schreef in 1928 over het boek: "Kristin ontmoet veel leed op haar weg omdat zij haar drang tot voluit leven volgt en daardoor in conflict komt met het hooghouden van haar vrouweneer". Tja, beter zou

ik het zelf niet kunnen zeggen. Zo zwaar als Kristins leven was, zo prachtig heeft Undset het opgeschreven. De gedateerd aandoende vertaling van A. Snethlage doet daar niets aan af. In Bredevoort zijn nog diverse exemplaren te krijgen!

(Advertentie)

Pen Shop

**Welderenstraat 40
Nijmegen
Tel. 024-3229032**

Uit de ivoeren toren

Deze rubriek informeert de ET•VT-lezers over de veelzijdige activiteiten van de medewerkers van Geschiedenis, in de ivoeren toren van de wetenschap, maar ook erbuiten. Naast korte nieuwsberichten krijgen bovendien elke keer een of twee medewerkers de gelegenheid om zichzelf, een lopend onderzoeksproject of een net verschenen publicatie voor te stellen, dit keer Nathalie de Haan van Oude Geschiedenis.

Nieuws

Na vier jaar werk verscheen in november 2006 *Hoofdstad in aanbouw 1813-1900*, geschreven en geredigeerd door **Remieg Aerts** en zijn Amsterdamse collega Piet de Rooy (Uitgeverij SUN, 635 blz.). Het rijk geïllustreerde boek wekt het negentiende-eeuwse Amsterdam, een van de ondankbaarste perioden uit zijn geschiedenis, tot leven. Het is het derde deel van de nieuwe monumentale *Geschiedenis van Amsterdam*, waarvan het laatste deel, over de twintigste eeuw, in mei gepresenteerd zal worden. Hiermee heeft ook de hoofdstad, na driekwart eeuw, weer een moderne, wetenschappelijke maar voor een breed publiek geschreven integrale stadsgeschiedenis. Van dezelfde auteurs verscheen ook de vijfde druk van *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990*.

Op 15 mei (13:30 s.t.) verdedigt **Marjet Derks** haar proefschrift *Heilig moeten. Radicaal-katholiek en retro-modern in de jaren twintig en dertig*. Onderwerp is het religieuze radicalisme van twee gezelschappen van hoogopgeleide katholieke vrouwen (deels alumni van de Katholieke Universiteit) en hun leidsman, de jezuïet en internationaal vermaard taalkundige Jacques van Ginneken (hoogleraar aan dezelfde universiteit). Hen stond in het Interbellum een wereldbeking voor ogen, om te beginnen in Nederland. Het boek gaat over de interne dynamiek van de vrouwengroepen, de interactie met de leider en het feitelijke bekeringswerk, geschetst tegen de achtergrond van een steeds manifester wordende moderniteit. Het proefschrift is vanaf dat moment ook als boek verkrijgbaar bij Uitgeverij Verloren (435 blz.).

Op 21 en 22 februari vond in Rome op het Koninklijk Nederlands Instituut de Ronde Tafel "Archeologia e Identità nazionale in Italia e Europa 1800-1950" plaats, een internationale bijeenkomst georganiseerd door Marjan Schwegman (toen nog directeur KNIR, sinds 1 maart j.l. directeur NIOD) en de Nijmeegse historici **Martijn Eickhoff** en **Nathalie de Haan**. Als keynote speaker trad Salvatore Settis op, sinds jaar en dag smaakmaker

in het publieke debat over cultureel erfgoed in Italië. Uitgangspunt was de stad Rome waar de institutionalisering van de archeologiebeoefening vanaf 1800 zowel in een Italiaanse als in een buitenlandse variant (denk aan de vele buitenlandse instituten) vorm kreeg. Instituten, belangen en personen kwamen zo in een mengeling van regionalisme, nationalisme en internationalisme samen, soms botsend, vaak in "vreedzame co-existentie", zo ook tijdens het fascistisch regime van de jaren '20 en '30. In een drietal sessies werden de thema's 'archeologie en nationale identiteit', 'wetenschapsvisies en paradigma's' en biografisch onderzoek naar archeologen aan de orde gesteld, waarbij de tot dusverre veelal naar binnen gerichte en hagiografische geschiedschrijving voor een meer historiserende benadering plaatsmaakte.

Eind februari werd de projectaanvraag "Hub for Aggregated Social History. Toward an integrated infrastructure for Dutch municipal data, 1812-2000" (HASH) van **Theo Engelen** en **Onno Boonstra** van de Afdeling Geschiedenis door NWO gehonoreerd. Het project heeft een looptijd van drie jaren. Het is de doelstelling van de HASH om tot een via internet toegankelijke hub te komen waar onderzoekers, journalisten en andere belangstellenden gegevens kunnen vinden van sociale, economische, demografische, politieke en culturele kenmerken van Nederlandse gemeenten tussen 1800 en 2000. Databestanden die op verschillende plekken bewaard worden, komen in de hub bijeen zodat gebruikers snel, betrouwbaar en kosteloos de genoemde data kunnen downloaden. Als extra dienstverlening wordt de mogelijkheid geboden geografische kaarten van Nederland, provincies of regio's te vervaardigen, gevuld met de gegevens van de HASH. Het nieuwe bestand bouwt voort op een eerder door beide aanvragers opgezette Historische Database Nederlandse Gemeenten en moet gezien worden als een initiatief vanuit de nieuwe leerstoel Historische Demografie die sinds 1 december 2005 aan onze universiteit is gevestigd.

Op donderdag 10 en zaterdag 12 mei a.s. zal **Martijn Icks** (Oude Geschiedenis) de hoofdrol vertolken in het toneelstuk "Bigg's Business" van amateurtoneelgroep Sneup, onder regie van **Inge Mennen** (Oude Geschiedenis). Het stuk wordt opgevoerd in het Kolpinghuis te Nijmegen. (Voor meer informatie en kaarten: sneuptoneel@gmail.com).

Inger Leemans heeft op 3 december een dochter gekregen: Charlie Aïcha Sepulveda. Begin april zal Inger twee weken als Fellow van het Getty Center in Los Angeles participeren in een onderzoeksproject over de 18e-eeuwse graveur Bernard Picart.

In het late najaar van 2006 verscheen van **Peter Rietbergen** een volledig herziene versie van *A Short History of the Netherlands*, in het voorjaar van 2007 gevolgd door een nieuwe editie van *Geschiedenis van Nederland in Vogelvlucht*.

Stel je voor... Nathalie de Haan

Sinds augustus 2006 ben ik terug op het 'oude nest', als UD Oude geschiedenis. De zes jaren daarvoor was ik gedetacheerd aan het Koninklijk Nederlands Instituut te Rome (KNIR), eerst als medewerker, vanaf 2003 als hoofd van de afdeling Oudheid en plaatsvervangend directeur. Terug dus in de moederschoot van mijn Nijmeegse Alma Mater, die in de tussentijd tot Radboud Universiteit werd omgedoopt. Ik studeerde er Griekse en Latijnse Taal en Cultuur (doctoraal '92 met klassieke archeologie als specialisatie), was later bij GLTC vanuit NWO als oio aangesteld en had er tot mijn vertrek naar Rome per september 2000 vervolgens allerlei kleine, tijdelijke onderwijsbaantjes. In februari 2003 volgde mijn promotie op een proefschrift over privé-baden in Romeinse woningen, een cultuurhistorisch onderzoek waarvoor materiële en schriftelijke bronnen de basis vormden. Voor het veldwerk heb ik veel gereisd in Italië, Noord-Afrika en Engeland. Bovendien zat ik veel in Rome voor literatuuronderzoek. Die stad was mij bij mijn aantreden in 2000 dus bepaald niet onbekend.

Werken en wonen in Rome betekende in professioneel en persoonlijk opzicht een enorme verrijking en verbreding. Voor ons vakgebied, en in ruime zin de humaniora, is Rome een internationaal geleerdcentrum. En behalve de beste bibliotheken liggen ook nog eens de antieke monumenten spreekwoordelijk om de hoek. Stimulerend waren zeker de internationale contacten, maar ook die met Nederlandse studenten en promovendi die aan mijn begeleiding waren toevertrouwd, en met collega-onderzoekers uit Nederland. De nauwe samenwerking in de kleine wetenschappelijke staf van het KNIR, op het gebied van cursussen, maar bijvoorbeeld ook bij de planning van wetenschappelijke bijeenkomsten, leverde veel op. Mijn interesse voor de geschiedenis van

de discipline archeologie en oudheidkunde nam vastere vormen aan. Het onlangs samen met Marjan Schwegman en Martijn Eickhoff georganiseerde congres over archeologie en nationale identiteit in de 19de en vroege 20ste eeuw is daarvan een uiting. Bovendien ben ik een biografisch project begonnen dat ik de komende jaren zal voortzetten, een onderzoek naar Umberto Zanotti Bianco (1889 – 1963). Deze filantroop, stammend uit een rijke aristocratische familie uit Piemonte, stelde zijn leven in dienst van het straatarme Zuiden van Italië. Geschiedenis en archeologie zag hij als middel om de *Mezzogiorno* in cultureel, sociaal en economisch opzicht te verheffen. Een openlijk antifascist, die in de jaren '30 tegen de stroom in –het regime propageerde immers de *romanità*– opgravingen uitvoerde in Zuid-Italië om er het Griekse verleden bloot te leggen.

Terug in Nijmegen betekende veel bekends en bekenden, tegelijkertijd veel nieuws en nieuwe mensen. De Letterenfaculteit is de afgelopen jaren veranderd, verjongd en vernieuwd. Het grote aantal promovendi bij geschiedenis (groot althans vergeleken met de jaren dat ik hier als oio rondliep) is buitengewoon prettig: promovendi brengen leven in de brouwerij en zijn degenen die zich echt helemaal in onderzoek mogen uitleven, dat is voor iedereen stimulerend. Oude Geschiedenis bruist en er is volop samenwerking met andere clubs. Voor de Romeinen moet je in Nijmegen zijn! Het is indrukwekkend wat er hier aan expertise, ervaring, creativiteit en enthousiasme in huis is. Het is dus prachtig hier te kunnen werken.

Als scholiere twijfelde ik lang over het vak dat ik zou gaan studeren: Nederlands, Geschiedenis of Klassieken. Het werd het laatste, vooral omdat ik er mijn liefde voor literatuur en geschiedenis kon combineren. Als hoofdvak koos ik vervolgens archeologie, maar het had evengoed Oude geschiedenis of Griekse letterkunde kunnen zijn. Dat ik nu bij Oude geschiedenis werk lijkt daarom misschien een grotere overstap dan het in werkelijkheid voor mij is. Het blijft dezelfde Oudheid: fascinerend, moeilijk, uitdagend. Bovendien is de *Altertumswissenschaft* een vakgebied dat al waarlijk interdisciplinair was voordat dat adjectief bestond. •

Rectificatie

Tot onze spijt is in het vorige nummer van ET•VT (2006-3) in de rubriek *De geschiedenis meester* de volgende master Geschiedenis van het jaar 2005/2006 niet vermeld:

B. van Mourik
Het Bornhof te Zutphen 1390-1417. Een onderzoek naar armenzorg in de Middeleeuwen.

Alumnieuws

De toekomst van de geschiedenisstudent is veelzijdig, maar over het algemeen ook vaag van karakter. Waar kom je als afgestudeerde geschiedenisstudent en dus als reünist van de opleiding terecht? Het is een vraag die menig student geschiedenis bezighoudt. Maarten Hageman, voorzitter van de historische reünistenkring van de Radboud Universiteit Nijmegen, genaamd Dr. Huijbers, verruilde de wetenschap voor een baan bij de overheid. In deze eerste aflevering van de reünistenrubriek 'Het Nachleben' vertelt hij over zijn ervaringen.

De paraaf

Werken bij de overheid: er bestaan speciale tests voor om te ontdekken of je hiervoor geschikt bent. Een voorbeeld is die op www.intermediarpz.nl/tests. Leuk voor iedereen die een stage of werkplek bij het openbaar bestuur overweegt. Ook voor jonge historici. Zij kunnen bij de overheid zeker een betekenisvolle rol vervullen. Het gaat in deze sector immers niet louter om specialistische vakkennis; laat dat maar over aan de planologen, juristen en economen. Maar wie begrijpt de wensen van die uiteenlopende deskundigen, legt verbindingen tussen hen, of slaat bruggen naar de maatschappij?

Zelf twijfel ik om de test in te vullen. Beetje bang voor het resultaat. Ik werk nu ruim vijftien jaar in verschillende functies bij de overheid. En ik heb een geschikte opleiding: geschiedenis, bestuurskunde, staats- en bestuursrecht en diverse managementleergangen. Ik moet wel in de wieg zijn gelegd voor het openbaar bestuur.

Maar toch.

Mijn gedachten gaan terug naar mijn eerste baan bij de overheid. Ik kwam uit de wetenschap, en dat maakte mij uitermate geschikt voor het openbaar bestuur. Dacht ik. Het bleek een ware nachtmerrie. Ik ging werken bij de gemeente Nijmegen, als beleidsmedewerker bestuurlijke vernieuwing en samenwerking. Eén van mijn eerste taken was het opstellen van een brief waarin de gemeente snel en scherp zou reageren op een plannetje van de provincie. "Snel en scherp", benadrukte mijn chef (want die heb je bij de overheid), en ze lachte er ietwat mysterieus bij.

Van PC's hadden ze op het stadhuis (anno 1991) nog nooit gehoord, dus ik zette mij aan een handgeschreven concept. Alvorens ik het bij de typekamer mocht aanbieden, moest ik de tekst afstemmen met de betreffende bestuurder, de burgemeester, en daarna laten goedkeuren door, wat in het jargon heette, de 'gehele lijn': chef, afdelingshoofd, directeur en uiteindelijk de hoogste ambtelijke baas, de secretaris. In die

volgorde, van beneden naar boven dus, want als de chef niet akkoord was, mocht je verhaal sowieso niet door naar de hogere schakel.

Heel belangrijke mensen, daar niet van, maar zo druk met hun gewichtige zaken dat het wel even kon duren voordat zij allemaal het concept hadden gelezen. Iedere manager 'in de lijn' moest met een paraaf zijn goedkeuring aangeven. Zo niet, dan was je ambtelijk niet 'gedekt'.

Enfin.

Na ruim een week was ik geheel 'gedekt' en kon het concept, met vier parafen, dan toch naar de typekamer. Een norse dame (ook een chef) vroeg mij op bitse toon om een 'geleide-biljet' met, komt ie weer, een paraaf van mijn chef. Was die formaliteit eenmaal vervuld, dan moest ik rekenen op toch nog wel een week wachttijd. Betrof het een spoedgeval, dan kon het ook wel in een paar dagen, maar daarvoor was toestemming nodig van de secretaris. Hiertoe gebruikte men een afzonderlijk formulier met ... paraaf.

Twee weken later droeg ik het inmiddels getypte concept over aan de afdeling Coördinatie. Dit onderdeel van het apparaat waakte over de juiste processen en bepaalde de agenda van de wekelijkse vergadering van het gemeentebestuur, het College van Burgemeester en Wethouders. Na controle van de parafen, zette ook deze gewichtige collega, door-drongen van zijn voorname taak, diens paraaf, ten teken dat het juiste 'traject' was afgelegd. Daarmee was mijn concept toegelaten tot het College. Gelet op de overvolle vergaderagenda moest ik rekenen op een bespreking over twee tot drie weken.

Snel en scherp.

Tegen de tijd dat het College zich over het concept boog, was de politieke situatie ingrijpend gewijzigd. Het College ging dan ook niet akkoord met mijn verhaal. De secretaris schreef in de marge dat het document weliswaar erg scherpzinnig, maar volstrekt niet actueel was. Hij droeg 'de lijn' op (directeur, afdelingshoofd en chef, dus dit keer van boven naar beneden) die nieuwe beleidsmedewerker duidelijk te maken dat academische geleerdheid niet ten koste mag gaan van bestuurlijke slagvaardigheid. Met een paraaf zegelde hij ook dit oordeel.

Intussen ben ik zelf zo'n secretaris. Ik heb in de loop der jaren met vallen en opstaan mijn plaatsje wel weten te vinden, ondanks een kluwen ambtelijke en bestuurlijke lijnen, met of zonder paraaf. Het openbaar bestuur biedt tal van mogelijkheden voor zinvol werk. Voel je je bij de maatschappij betrokken en ben je niet bang voor complexe en abstracte vraagstukken? Heb je er lol in om je kennis en invloed te laten gelden, desnoods indirect en over vele schijven? De historicus die het spelletje eenmaal onder de knie heeft, zal zich er als een vis in het water voelen.

In mijn organisatie heb ik korte metten gemaakt met de parafen- en lijnencultuur. Ik hou van snel, rechtstreeks contact tussen deskundige

medewerkers en de bestuurders, met zo min mogelijk managementlagen ertussen. We benoemen bij voorkeur jonge, net afgestudeerde medewerkers. Daar zitten risico's aan. Soms lees ik tot mijn verbijstering uitspraken in de krant die ambtelijk absoluut niet 'gedekt' zijn. Maar ik kan genieten van hun kennis van zaken, enthousiasme, snelheid en energie. In 'de lijn' is men minder gelukkig met deze vrijheid. Directeuren en afdelingshoofden vragen mij indringend wie de verantwoordelijkheid neemt voor alle financiële, juridische en politieke complicaties. Daar hebben ze natuurlijk wel een beetje gelijk in, maar aangezien ik allergisch voor parafen ben....

Zo'n trauma kan lang doorwerken.

Na enig aarzelen heb ik de test toch maar gedaan. En inderdaad, ik blijf een twijfelgeval: met een score van 115 punten moet ik serieus gaan nadenken over een commerciële functie, zo luidt het advies. Dat is wel even schrikken. Voorlopig zit ik nog in de ontkenningfase. Ik ga eerst maar eens oefenen met het zetten van parafen.

M.J.M. Hageman (1958), voorzitter van de Reünistenkring Geschiedenis 'dr. Huijbers', studeerde o.a. Nieuwe Geschiedenis, promoveerde in 2005 en is secretaris van Regio Rivierenland.

Recensies

Peter Rietbergen en Tom Verschaffel, **Broedertwist. België en Nederland en de erfenis van 1830** ('s-Hertogenbosch, Leuven en Zwolle: Noordbrabants Museum, Stedelijk museum Vander Kelen-Mertens en Waanders Uitgevers, 2005) 128 blz., ill. ISBN 90-400-0113-7.

De Belgische Opstand van 1830 vormde de opmaat voor de scheiding van België en Nederland en het definitieve einde van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden in 1839. Omdat dat in 2005 175 jaar geleden was, organiseerden het Noordbrabants Museum in 's-Hertogenbosch en Stedelijk museum Vander Kelen-Mertens in Leuven een tentoonstelling die deze – althans voor Nederlanders – goeddeels onbekende episode uit de geschiedenis belichtte. Daarin werd niet alleen aandacht besteed aan de aanleidingen tot de scheiding en de vijandelijkheden die ermee gepaard gingen, maar vooral aan de historische verwerking ervan en de plaats van de materiële en immateriële herinneringen aan de scheiding in het nationale historische discours in beide landen. Twee goed ten ijs beslagen historici, Peter Rietbergen van de Radboud Universiteit Nijmegen en Tom Verschaffel van de Katholieke Universiteit Leuven, tekenden voor de bijdragen in de begeleidende catalogus, die eigenlijk eerder een bundel is, fraai geïllustreerd met afbeeldingen van de tentoongestelde objecten.

De gewelddadigheid van de gebeurtenissen in 1830 en 1831 staat voor de hedendaagse beschouwer in een wat merkwaardig contrast tot de bijna gezapig te noemen relatie tussen de beide koninkrijken sinds 1839 (afgezien van enige diplomatieke spanning tijdens het Interbellum). Onnavoelbaar is enerzijds de heftigheid waarmee aan de ene kant de Belgen zich afzetten tegen het arrogante noorden en anderzijds de vasthoudendheid waarmee Nederland, met voorop koning Willem I, zich bleven verzetten tegen de scheiding. Hoe het zover kon komen, belicht Rietbergen in een hoofdstuk over 'het mislukte experiment' van het Verenigd Koninkrijk tussen 1815 en 1830: de vereniging kwam zowel te vroeg als te laat en de polariteiten van religie en taal droegen niet bij aan enig saamhorigheidsgevoel. Daarenboven liet de autocratische regerende Willem I kansen liggen, ondanks eenheidsbevorderend ceremonieel en dito propaganda, waaronder de oprichting van drie universiteiten in Leuven, Luik en Gent. Toen op 25 augustus 1830, in een geladen sfeer – een dag na 's konings verjaardag, in een economische crisis, een maand na de Julirevolutie in Parijs – in Brussel de opera *La Muette de Portici* werd opgevoerd met daarin het refrein 'Amour sacré de la patrie', sloeg de vlam in de pan. Deze episode wordt uit de doeken gedaan door Verschaffel. De rellen – ook buiten Brussel – werden door de koning beantwoord met het sturen van zijn zoons om de in het zuiden gelegerde troepen aan te voeren. Ondertussen werden in België in razend tempo

nieuwe nationale symbolen vervaardigd: een aan de oude Brabantse kleuren ontleende vlag in zwart-geel-rood en een *La Brabançonne* gedoopt strijdlied. In september escaleerde het geweld, hetgeen leidde tot heroïsche confrontaties in de straten en het Warandepark in Brussel, waarbij het Nederlandse leger in het defensief werd gedrongen. De Revolutie sloeg nu over op andere plaatsen en een Voorlopig Bewind werd gevormd. De Nederlandse generaal Chassé trok zich terug op Antwerpen en liet, nadat onderhandelingen waren mislukt, in oktober de stad vanaf de Schelde bombarderen, met 85 doden en grote schade als gevolg. De Nederlandse troepen konden in Antwerpen blijven, en het propagandavoordeel dat de Revolutie had kunnen trekken uit het bombardement kreeg een Nederlandse tegenhanger door de 'heldendaad' van Van Speijk met zijn 'dan liever de lucht in'. Met de verdrijving van de Nederlandse troepen uit Brussel kon het Voorlopig Bewind zich daar stevig vestigen. Op 4 oktober 1830 werd de onafhankelijkheid uitgeroepen en in hoog tempo volgden een ontwerpgrondwet, de verkiezing van een Nationaal Congres (op 3 november) en de instelling van de monarchie.

Verschaffel belicht op onderhoudende toon ook de daaropvolgende fase, met de Conferentie van Londen in november-december 1830 (die instemde met de 'toekomstige' onafhankelijkheid van België) en de Belgische zoektocht naar een koning. Die kwam in 1831 uit bij Leopold van Saksen-Coburg, die op 21 juli – sinds 1890 de nationale feestdag van België – in Brussel de eed aflegde. Weinig heldhaftig was vervolgens de Nederlandse militaire reactie in de vorm van de Tiendaagse Veldtocht onder leiding van kroonprins Willem in augustus 1831, waarbij hij enkele, later breed uitgemeten successen behaalde zoals de overwinning in de 'slag bij Hasselt'. Met Franse steun werd de Nederlandse opmars gestuit en omdat koning Willem geen oorlog met Frankrijk wilde, kwam het tot een gentleman's agreement: de kroonprins kreeg een 'triumfantelijke' intocht in Leuven en werd een week later in Den Haag en Amsterdam als een held ingehaald. Hoewel een militair succes voor Nederland, was het nettoresultaat gering. De Conferentie van Londen kwam met een nieuwe verdragvoorstel, waarbij Limburg aan Nederland werd toegewezen en Luxemburg werd verdeeld (waarvan het Nederlandse deel – tot 1890 – door de Nederlandse koning als groothertog zou worden geregeerd). Nadat generaal Chassé zich in 1832 uit Antwerpen had teruggetrokken, nadat de Nederlandse troepen, gelegerd in Noord-Brabant, zich in de acht jaar durende 'status-quotijd' stierlijk hadden verveeld, en nadat de Nederlandse regering, de Staten-Generaal en Willem I in 1838 eindelijk hun verzet tegen het scheidingsverdrag hadden opgegeven, ondertekenden de beide koningen het verdrag in april-mei 1839. Daarmee is deel I van het boek, over de feitelijke scheiding, voltooid. De overige driekwart is gewijd aan het *Nachleben*: aan het herdenken, duiden en opnieuw interpreteren.

In deel II belichten de beide auteurs de wijze waarop de Revolutie werd herdacht. In Nederland hadden historieschilders volop werk aan het

vastleggen van de heldendaden, eerst die van kroonprins Willem, sinds 1815 al 'held van Waterloo' en nu ook nog 'ternauwernood' ontsnapt aan het Brusselse gepeupel in september 1830 en aan de dood tijdens de Tiendaagse Veldtocht. Ook de heldendood van de jonge kapitein Van Speijk werd via lithografieën, kinderprenten en talloze andere memorabilia aan het kooplustig publiek gebracht. Op de Dam in Amsterdam verrees in 1856 een monument gewijd aan 'de volksgeest van 1830 en 1831', dat als 'Naatje op de Dam' een weinig roemvolle geschiedenis kende. Toch vervaagde de herinnering aan 1830 snel, zelfs in België was die geen lang leven beschoren. In Brussel werd niet de Muntschouwburg of het Warandepark, schouwspel van de Revolutie, maar het opnieuw ingerichte en opgetuigde Martelaarsplein dé herinneringsplaats voor 'september 1830'. En net als in Nederland hielden bierpotten, schilderijen, prenten en monumenten de herinnering aan de gesneuvelde helden een tijdje levend. Maar zowel het anti-Nederlandse karakter als het 'revolutionaire' aspect van de Septemberherdenking maakte deze minder geschikt voor een respectabele staat en daarom werd – eigenlijk net als in Nederland – de focus verlegd naar de koning, het vorstenhuis en de staat als bindende factor, in Brussel gematerialiseerd in de Congressuil van 1859.

Het derde en vierde deel van dit boek zijn vervolgens gewijd aan de plaats van 1830 in de vaderlandse geschiedschrijving in Nederland en België. '1830' leidde in beide landen immers tot een nieuwe beeldvorming van het 'nationale' verleden, de constructie van een historisch discours waarin het verleden moest dienen om de legitimiteit, de continuïteit en de vanzelfsprekende existentie van beide natiestaten te ondersteunen. Schilderijen, monumenten in de openbare ruimte (van Rembrandt, Willem van Oranje, Michiel de Ruyter, Laurens Janszoon Coster, Spinoza) maar ook leerstoelen, de ontwikkeling van het schoolvak 'Vaderlandsche Geschiedenis', de uitvinding van nieuwe nationale feestdagen en de hausse aan historiestukken en historische optochten gaven uitdrukking aan dat hernieuwde belang van het verleden. Daarbij viel in Nederland de nadruk op het natievormende effect van de Tachtigjarige Oorlog en de Gouden Eeuw. Peter Rietbergen wijdt er twee lezenswaardige artikelen aan. In België werd '1830' het voorwerp van verschillende interpretaties, van liberalen en katholieken, van flaminganten en Waalse nationalistes. De laatsten vonden elkaar in de visie dat de Revolutie van 1830 in essentie een Franstalige zaak van de elite was geweest. In Vlaanderen leidde dit zoals bekend tot een vroege afkering van het Belgische vaderland; in Wallonië zou dat wat later gebeuren, maar waar Vlaanderen de dag van de Guldensporenslag in 1302 koos als officiële feestdag, opteerde Wallonië door haar keuze voor de laatste zondag van september toch voor een verwijzing naar de Septembertagen van 1830. Ook in België werden op grote schaal standbeelden van historische figuren opgericht, al verwijzen de meeste daarvan naar de Middeleeuwen en niet naar de Nieuwe Tijd. Na 1839 speelde Nederland nauwelijks nog een rol in de ontwikkeling van het Belgische (en later Vlaamse en Waalse) zelfbeeld.

Dit boek geeft een boeiend overzicht van een stuk vrijwel vergeten geschiedenis en is tegelijkertijd een waardevolle wetenschappelijk bijdrage aan de debatten over de verhouding tussen de Nederlandse en Belgische identiteit en over de constructie van de afzonderlijke historische identiteit in beide naties. Jammer is alleen dat er in het boek geen enkele kaart staat waarop we de historische gebeurtenissen van 1830-1831 ook geografisch kunnen volgen.

Arnoud-Jan Bijsterveld

Arnoud-Jan Bijsterveld (1962) studeerde Middeleeuwse Geschiedenis aan de Katholieke Universiteit Nijmegen en de Universiteit van Amsterdam en is bijzonder hoogleraar 'Cultuur in Brabant' en universitair hoofddocent voor sociaal-culturele geschiedenis aan de Universiteit van Tilburg.

Peter Bootsma en Carla Hoetink, **Over Lijken. Ontoelaatbaar taalgebruik in de Tweede Kamer** (Boom, Nijmegen 2006) 222 blz., ISBN 90-8506-179-2.

Het zal je maar gebeuren als volksvertegenwoordiger dat datgene wat je gezegd hebt in de Tweede Kamer, opeens niet meer terug te vinden is in het officiële schriftelijke verslag van het debat: de *Handelingen*. Over *Lijken. Ontoelaatbaar taalgebruik in de Tweede Kamer* van Peter Bootsma en Carla Hoetink gaat over die weggelaten passages die om een of andere reden ontoelaatbaar waren in de *Handelingen*. In een liberale democratie, waarin de volkssoevereiniteit centraal staat, neemt het parlement de hoogste plaats in.¹ Het handelt in naam van het volk en spreekt dus ook in naam van het volk. Toch worden Tweede Kamerleden geacht anders te spreken dan wat men op straat gewoon is te spreken. Of liever, zij vinden zelf dat zij anders, vaak correcter, moeten optreden. Zij bepalen dit per slot van rekening zelf middels hun Reglement van Orde. In dit 'spelregelboekje' kwam in 1934 de zogenaamde schrapbepaling als 'ultieme sanctie die de Tweede Kamer haar voorzitter toekende om te kunnen optreden tegen parlementair onwaardig taalgebruik'.² De schrapbepaling die bestaan heeft tot haar afschaffing in 2001 liet toe dat de voorzitter zowel gedurende het debat als erna opmerkingen kon weglaten uit de *Handelingen*. Omdat niets zo maar verdwijnt werden de gewraakte passages in een speciaal archief bewaard, het zogenoemde lijkendossier. Over *lijken* wil deze passages aan de vergetelheid onttrek-

¹ P. P. T. Bovend'Eert en H. R. B. M. Kummeling, *Van Raalte's Het Nederlandse parlement* (9^e druk; Deventer 2000) 7.

² Peter Bootsma en Carla Hoetink, *Over lijken. Ontoelaatbaar taalgebruik in de Tweede Kamer* (Nijmegen 2006) 8.

ken en de lezer, waaronder politici, laten zien dat ze meer zijn dan alleen incidenten. Voorzien van de juiste achtergrond komen de 'verbale fatsoensnormen' en de 'geschreven en ongeschreven regels van de Tweede Kamer' naar voren en tonen een 'kleine cultuurgeschiedenis van het parlement' in de twintigste eeuw.³

Na de voorgeschiedenis en de invoering van de schrapbepaling wordt de cultuur van het parlement behandeld. Het (politieke-) taalspel, de rol van de voorzitter en de spanning tussen openbaarheid en geheimhouding zijn de voornaamste elementen die besproken worden in het eerste hoofdstuk. De schrapbepaling werd ooit ingevoerd mede uit vrees dat de *Handelingen* als (socialistisch) propagandamateriaal gebruikt zouden worden. Hoewel de *Handelingen* natuurlijk als officiële bron om uit te citeren van belang waren werd decennia later duidelijk dat de media verder ging dan daar waar de schrapbepaling de openbaarheid stopte. Het zijn dan ook de media die de Kamer, bijna zeventig jaar later, deed inzien dat de schrapbepaling een dode letter was. De televisie kan bijvoorbeeld feilloos laten zien (en horen) hoe er gelachen, geapplaudiseerd of geroffeld wordt, wat in het officiële verslag niet terug te vinden is. Het woord is een machtig wapen en het valt blijkbaar niet zo gemakkelijk door een schrapbepaling te beteugelen. Zo laten de auteurs zien hoe enkele slimme Kamerleden door een citaat te gebruiken toch datgene wat zij willen zeggen in de *Handelingen* te krijgen. Zo probeerde bijvoorbeeld Gortzak (CPN) in 1950 Amerika als 'het land van de gangsters van Chicago' neer te zetten, waarop onmiddellijk de voorzittershamer viel. De Voorzitter had er geen boodschap aan dat Gortzak citeerde uit de *Haagse Post*. Het geciteerde kwam voor de rekening van Gortzak en daarmee was de kous af. Toch lijken de Kamerleden over het algemeen fatsoenlijk en politiek correct te spreken. De *Handelingen* kunnen dan ook, volgens de auteurs, meer als een geïdealiseerde weerslag beschouwd worden. De lijken geven nu juist de nuances weer, de echte politieke krachtsverhoudingen en zijn daarmee het smeulende in de soms wat taaie debatten.

Nadat in het tweede hoofdstuk de (fatsoens-)normen, de trucjes en de taal als tijdsspiegel behandeld worden volgt in hoofdstuk 3, 4 en 5 het ontoelaatbaar taalgebruik respectievelijk in het interbellum, de wederopbouw en de jaren zestig. In de hoofdstukken 3 en 4 staat wel veel algemene parlementaire geschiedenis en de betekenis van de lijken komt hier wat minder duidelijk naar voren dan in het laatste hoofdstuk. De lezer blijft hier dan ook af en toe met een aantal vragen zitten. Bijvoorbeeld, wat betekende het dat de voorzitter oud-premier of minister was of hoe zat het met de lijken uit de commissievergaderingen? Hoewel Bootsma en Hoetink gedegen onderzoek hebben verricht en zij hun bronnen met interviews uitstekend aangevuld hebben komt de lezer er bijvoorbeeld niet achter hoe Van Nieuwenhoven, de laatst zittende

³ Ibidem, 10.

voorzitter die de schrapbepaling kon hanteren dacht over het schrappen van de bepaling? In het hoofdstuk over ontoelaatbaar taalgebruik vanaf de jaren zestig maken de auteurs echter een hoop goed. Zo worden niet eerder genoemde factoren genoemd, zoals de invloed van fractievergaderingen, gelekte informatie en *last but not least* de vergaande invloed en macht van de voorzitter. Het summum lijkt mij dat Voorzitter Deetman voorafgaand aan het debat over de Bijlmerramp in naam van het landsbelang Janmaat (CD) uitlegt dat hij beter zijn mond kan houden, waar deze dan ook gehoor aan gaf.

Bootsma en Hoetink, beide werkzaam bij het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis aan de Radboud Universiteit Nijmegen, komen met een goed naslagwerk dat meer informatie biedt dan wat de *Handelingen* alleen prijsgeven. Het door hen onderzochte materiaal is uitgebreid, en met name de interviews met de nog levende (ex)voorzitters zijn een goede aanvulling op de geschreven bronnen. Een waardevol boek voor historici en letterkundigen, maar ook politicologen en rechtshistorici die zich bezighouden met de politiek in de twintigste eeuw. Overigens is het erg gemakkelijk om te lezen dat de truc van het citeren ook door de auteurs zelf gebezigd wordt wanneer een, toch wel als ontoelaatbaar gekwalificeerde, opmerking aangaande genitaliën gebruikt wordt! *Over lijken* is een goed geschreven, gedegen en van tijd tot tijd humoristisch werk dat bijdraagt aan de kennis van de parlementaire geschiedenis waar het volgens sommigen nogal eens aan schort.⁴ Niet schrappen maar kopen dus!

Peter Paul Kleinlooh

Peter Paul Kleinlooh (1972) is in 2005 afgestudeerd in het vakgebied Politieke Geschiedenis aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Momenteel is hij beleidsmedewerker bij Provincie Noord-Holland.

⁴ Hoogleraar Jouke de Vries in *Buitenhof*, 25-6-2006; Hans Wiegel in Jan Renkema, *Wat bezielt het Binnenhof? Een antwoord in 26 interviews* (Den Haag 2004) 242.

Lien Foubert, Agrippina, keizerin van Rome (Davidsfonds Fontaine, Leuven 2006), 152 blz., ISBN 90-582-6402-5.

Eén ding is zeker. Agrippina (15-59 na Chr.) was haar hele leven in de buurt van de troon, maar keizerin was ze niet. Een vrouw op de troon was ondenkbaar in het oude Rome. Agrippina opereerde in het spanningsveld tussen macht en invloed, tussen privé en openbaar. Dit spanningsveld is het onderwerp van de studie van Lien Foubert, promo-

vendus aan de Radboud Universiteit. Foubert beschrijft het ideaalbeeld van de *matrona*, de gehuwde vrouw uit de Romeinse elite, zoals dat de laatste jaren is gereconstrueerd. Daarnaast geeft zij een biografisch overzicht van Agrippina en haar belangrijkste familieleden. De ideale *matrona* is de achtergrond voor haar analyse van het biografisch materiaal. Waar historici uit de oudheid negatief zijn over Agrippina's persoon of dadendrang kan dit volgens Foubert verklaard worden uit de Romeinse normen voor vrouwelijk gedrag.

Agrippina was al tijdens haar leven een legendarische vrouw. Zij was een achterkleindochter van Augustus, de grondlegger van het keizerlijk bewind in Rome. Haar zoon Nero was de laatste keizer van de dynastie van Augustus en hij werd keizer omdat hij via zijn moeder afstamde van Augustus.

Agrippina werd geboren in Keulen, de standplaats van haar vader. Over haar jeugd is alleen bekend dat ze werd uitgehuwelijkt aan een prominente aristocraat. Met deze man kreeg ze haar enige kind, Nero. Tijdens de geboorte van Nero was Caligula aan de macht, een broer van Agrippina. Aan het begin van zijn korte regeerperiode overlaadde hij zijn drie zussen met eerbewijzen, maar na de dood van zijn lievelingszus Drusilla verdacht hij de anderen van een samenzwering. Agrippina werd verbannen naar een eiland in het zuiden van Italië. Enkele jaren later werd haar oom Claudius keizer. Hij liet haar terugroepen naar Rome. Agrippina was inmiddels weduwe. Ze hertrouwde, maar haar tweede echtgenoot overleed al snel. Agrippina kwam pas echt in beeld bij de geschiedschrijvers toen haar oom weduwnaar werd. Zijn vrouw Messalina was gedood omdat Claudius haar verdacht van het beramen van een staatsgreep. Claudius trouwde met zijn nichtje Agrippina, hoewel de wet een dergelijk huwelijk verbood als zijnde incestueus. Gelukkig kon Claudius zelf de wet wijzigen. Eenmaal getrouwd met de keizer begon Agrippina haar zoon Nero te pousseren. Zij haalde Claudius over hem als zoon te adopteren, hoewel hij al een zoon had. Zo werd Nero de oudste zoon en kwam hij na de (onnatuurlijke?) dood van Claudius als eerste in aanmerking voor de opvolging.

Nero was zestien toen hij op de troon kwam. Hij leunde zwaar op zijn moeder, zo zeer dat Agrippina volgens de Romeinse geschiedschrijvers in Nero's eerste vijf regeringsjaren feitelijk de macht in handen had. Daarna wilde hij zelf regeren. Eerst verbande hij haar uit het paleis en misschien zelfs uit de stad, voor hij besloot haar te doden. Het verhaal van de moord op Agrippina is een van de beroemdste verhalen uit de oudheid. Nero overwoog diverse opties, van vergif tot brute moord, maar koos uiteindelijk voor subtieler geweld. De dood van zijn moeder moest op een ongeluk lijken. Agrippina was populair bij de bevolking en Nero was bang voor een opstand. Hij liet een schip bouwen dat op volle zee uit elkaar zou vallen. Hij nodigde zijn moeder uit voor een verzoening in zijn villa aan de kust bij Napels en na de maaltijd liet hij haar met het nieuwe schip naar haar eigen villa aan de overkant van de baai varen. De

nacht voor het 'ongeluk' was echter slecht gekozen. Er stond geen zuchtje wind, het water was spiegelglad. De boot stortte volgens plan in, maar Agrippina wist te ontsnappen. Hoewel ze een gebroken arm had, slaagde ze erin naar haar kant van de baai te zwemmen. In arren moede stuurde Nero drie mannen om haar te vermoorden.

De vrouwen uit de keizerlijke familie zaten dicht bij de macht. Foubert beschrijft hoe dit geïnstitutionaliseerd en gelegitimeerd was door Augustus zelf. Agrippina was uniek in haar zichtbaarheid als partner in de macht, zowel tijdens het bewind van Claudius als tijdens de eerste vijf jaar van Nero. Een verklaring voor deze breuk met de traditie geeft Foubert niet.

Het is niet makkelijk om uit de verschillende bronnen Agrippina's levensloop te reconstrueren. *Agrippina, keizerin van Rome* staat vol slagen om de arm en is uiterst voorzichtig. 'We kunnen niet meer achterhalen wat er waar is van deze bewering,' (over een verhouding van Agrippina), 'het is niet duidelijk of het hier om een of twee samenzweringen gaat,' (over een samenzwering tegen Caligula), 'het is niet duidelijk of er sprake is van een of van twee zussen,' (over de schoonzussen van Agrippina uit haar eerste huwelijk). In deze terughoudendheid en pogingen tot objectiviteit verraadt zich de afstudeerscriptie, waarvan *Agrippina* een bewerking is. Foubert zet gegevens op een rij, vergelijkt verschillende verhaalvarianten en relativeert oordelen door ze van achtergrond te voorzien, maar ontwikkelt geen eigen visie op Agrippina. Ze maakt de bronnen toegankelijk voor een groter publiek, maar voor specialisten bevat haar boek weinig nieuws. Wel vernieuwend is dat ze naast de literaire bronnen het archeologische materiaal bespreekt. Munten en standbeelden vertellen hoe de keizerlijke familie gezien wilde worden door de bevolking en dat is vaak een ander verhaal dan de uit de senatorenstand afkomstige geschiedschrijvers vertellen.

Hoewel de term *gender* in dit boek afwezig is verklaart Foubert de oordelen van Romeinse geschiedschrijvers over Agrippina uit een genderperspectief. *Gender* schreef voor dat mannen hun vrouwelijke familieleden onder controle moesten houden en dat vrouwen zich verhielden van de macht. Beide zaken lukten allermist bij Agrippina en daarom had deze vrouw zo een greep op de Romeinse verbeelding. Ons beeld van Agrippina is verder gebaseerd op het verhaal van machtsshonger, verraad en doodslag dat de kroniek van het Julisch-Claudische huis is. In dit koningsdrama heeft Agrippina twee verschillende rollen: die van de berekenende moordenaar van haar man Claudius en die van het tragische slachtoffer van haar zoon Nero. Agrippina is *larger than life* bij de belangrijkste geschiedschrijver over deze periode, Tacitus. We weten weinig van haar, maar we menen alles over haar te weten, tenminste als we Tacitus lezen. Foubert maakt duidelijk hoe weinig informatie er eigenlijk is over Agrippina. Er zijn tientallen jaren in haar leven waarover niets bekend is. De informatie die er is, is gekleurd door de literaire meester

Tacitus en door Romeinse noties over *gender*. Dankzij Foubert weten we weer hoe weinig we eigenlijk weten.

Mieke de Vos

Mieke de Vos studeerde Oude Geschiedenis aan de universiteit van Amsterdam en werkt als docent Geschiedenis aan het Gymnasium Felisenum in Velsen Zuid. Zij publiceerde een groot aantal artikelen en recensies over vrouwengeschiedenis in o.a. Intermediair, Opzij, Tijdschrift voor Vrouwenstudies, Hermeneus en het Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis. Zij vertaalde Sapfo, Gedichten (Amsterdam 1999, 2004) en Niets is zoeter dan Eros, de vijftientig mooiste liefdesgedichten van Griekse en Romeinse dichters (Amsterdam 2003).

Th. Clemens, P. Klep, L. Winkeler, **Moeizame moderniteit. Katholieke cultuur in transitie. Opstellen voor Jan Roes (1939-2003)** (Valkhof Pers, Nijmegen 2005) 480 blz., ISBN 90-5625-199-6.

In 2005 verscheen de lijvige bundel *Moeizame moderniteit*, een verzameling 'opstellen voor Jan Roes'. Het plan voor de bundel heb ik in het najaar van 2004 overhandigd aan Roes in zijn kantoor van het Katholiek Documentatie Centrum en zijn hoogleraarschap Geschiedenis van het Nederlands Katholicisme. Helaas liep het heel anders en overleed hij onverwachts op 63-jarige leeftijd, in mei 2003. Het boek werd daarmee ook een 'in memoriam'.

De bundel omvat negentien artikelen rond het thema van de verhouding tussen katholicisme en moderniteit. Een thematische onderdeling verdeelt de bijdragen verder in de delen 'Verschuivende visies', 'Verandering van missie', 'Verkenningen rond de breuk', met daarin speciale aandacht voor de jaren vijftig en zestig, 'Worstelen met de moderniteit', met onder andere aandacht voor de sociaal-economische omstandigheden in katholiek Nederland en tenslotte een deel rond het thema 'Positie kiezen in een veranderende context', met daarin onder meer twee artikelen over het katholicisme en de Tweede Wereldoorlog. De artikelenreeks wordt afgesloten met een uitvoerige bibliografie van uitgaven waaraan Roes heeft meegewerkt.

Het eerste deel onder de noemer 'Verschuivende visies' bevat onder andere een artikel van de Zwitserse Urs Altermatt, die met zijn visie op de ambivalente verhouding tussen katholicisme en moderniteit veel invloed heeft gehad op Roes' ideeën over de doorbraak in de jaren vijftig en zestig. In zijn artikel zet Altermatt de belangrijkste conclusies uit zijn standaardwerk *Katholizismus und Moderne* (uit 1989) nog eens op een

rij, maar voegt daar in feite niet echt iets nieuws aan toe. Dat hij sterk voortborduurde op hetgeen hij eerder al schreef blijkt overigens wel uit zijn bibliografie, die maar liefst 28 titels van Altermatt zelf bevat.

Het boek bevat diverse andere bijdragen waarin we opnieuw kennismaken met bepaalde theorieën of onderzoeken op het terrein van de Nederlands katholieke geschiedenis. Zo bespreekt bijvoorbeeld de socioloog Thurlings nog eens de mogelijkheden van het sociale bewegingsmodel bij het verklaren van het verschijnsel verzuiling en kijken Albert Felling en Jan Peters terug op een pastoraatsonderzoek uit 1968. Niet alle bijdragen zijn dus echt vernieuwend te noemen. Dat geldt zeker niet voor het portret dat wordt geschetst van de Nijmeegse hoogleraar missiologie, Alphons Mulders, waarin zijn carrière puntsgewijs wordt opgesomd en geprezen. Vernieuwender en spannender zijn diverse andere bijdragen, waarvan ik er hier wegens de beperkte ruimte slechts enkele kort kan bespreken.

Gezien Roes' dissertatie *Het groot missieboek* is het logisch dat een deel van de bundel gewijd is aan missiegeschiedenis. Jan Jacobs sluit met zijn artikel over de Verenigde Missionarissen het meest direct aan bij het thema van *Het groote missieboek*, namelijk de rol van het thuisfront als bijdrage aan de missie. Jacobs zet hier de geschiedenis van de Verenigde Missionarissen uiteen. Zij hielden zich onder andere bezig met het organiseren van missietentoonstellingen die als propagandamiddel onder de Nederlandse katholieken werden ingezet. Terwijl in de eerste periode bezoekers van de tentoonstellingen vooral een indruk kregen van de missionaris als avonturier, die in een primitieve wereld zijn bekeringswerk deed, kwam vanaf de jaren vijftig het missiewerk zelf vol in de schijnwerpers te staan, waarbij in veel gevallen een thematische aanpak werd gehanteerd. Voortaan kon de bezoeker stands verwachten rond thema's als onderwijs, gezondheidszorg en urbanisatie. Een volgende stap, in de jaren zestig, was het laten horen van een voorzichtig positief geluid over de niet-christelijke godsdiensten van de mensen in de missiegebieden. De laatste tentoonstelling vond plaats in 1967. Jacobs gaat niet in op de reden hiervan. Was de missietentoonstelling geen trekpleister meer? Of waren er andere redenen om dit tot dan toe succesvolle propagandamiddel niet langer in te zetten? Het artikel vraagt in die zin om meer. Zeker in het licht van het centrale thema van de bundel, katholieke cultuur in transitie, was het interessant geweest hier meer over te horen.

In het artikel met de veelzeggende titel 'Geef ons nu maar subsidie en bemoei je er verder niet mee' laat Mari Smits een ander stuk missiegeschiedenis zien. Smits schetst de nauwe relatie tussen de vanuit de Nederlandse overheid voorzichtig opstartende ontwikkelingssamenwerking en de reeds lang bestaande katholieke missie en protestantse zending. Hij spitst het thema toe op de vraag hoe de overheid aankeek tegen de pogingen van missieorganisaties om de subsidiemogelijkheden te vergroten. Dit thema is tot dusver nauwelijks aangeroerd. Het artikel

maakt duidelijk dat ontwikkelingswerk een relatief jonge uitvinding is en dat de katholieke missieorganisaties hierin een belangrijke rol met hun pionierswerk hebben gespeeld. Zelf achtten zij zich specialisten op dit terrein en hun houding werd dan ook, zoals in de titel van het artikel blijkt, door overheidsambtenaren geschetst als 'Geef ons nou die subsidie maar en bemoei je er dan niet meer mee'. Dat dit tot wrevel leidde en dat het recht op het verlenen van ontwikkelingshulp onderling bevochten werd, is haast evident. Opvallend is het om te zien dat ondanks de vooral bij ambtenaren bestaande wrevel, politici toch hun voorkeur bleven houden voor religieuze organisaties als uitvoerders van ontwikkelingswerk.

In het boek staan diverse cultuurhistorische bijdragen, waarvan ik hier het zeer aansprekende artikel van Hans de Valk wil noemen. Hij neemt de lezer aan de hand van katholieke reisgidsen en -verslagen mee naar Rome rond het Heilig Jaar 1950. Die reis werd aan katholieken gepresenteerd als een pelgrimage naar het middelpunt van de aarde. De devotie van de pausen was onder Pius IX en Leo XIII al hevig versterkt en bereikte een hoogtepunt onder paus Pius XII. Als *pastor angelicus* maakte hij grote indruk op de schrijvers van de reisverslagen. Hij was het levende middelpunt van Rome en werd als 'de zoete lieve Heer op aarde' beschreven. Deze sterke identificatie van de paus met Christus en de daarmee samenhangende visie op Rome als een sacrale plaats waar hemel en aarde elkaar raakten, verdween na de dood van paus Pius XII. Zijn opvolger was de stevige, aards in plaats van ascetisch aandoende Johannes XXIII. Vanaf zijn pontificaat veranderde heel snel de toon en inhoud van katholieke Rome-beschrijvingen. Godfried Bomans was zeer onder de indruk van Pius XII en beschreef hem als een 'uiterst verstorven en nederige man.' Maar als hij in 1963 op het Pietersplein wacht op de nieuwe paus Paulus VI, ziet Bomans de paus vooral als mens en vraagt zich af: 'Wat doet zo'n man nu eigenlijk op dit moment? Licht hij geknield te bidden of staat hij een kop koffie te drinken met zijn secretaris?' De paus zelf was een gewoon mens geworden en Rome was een plek die cultuurhistorisch interessant was, maar zeker niet langer de 'voorafbeelding van een hemels Jeruzalem'. Frappant is het te zien hoe plots deze omslag optrad en hoe zeer de veranderende visie op Rome verbonden lijkt te zijn geweest aan de persoon van de paus. Zo blijkt maar weer dat verklaringen voor de opvallende transitie in twintigste-eeuws katholiek Nederland op verschillende niveaus en diverse plekken kunnen worden gezocht en gevonden.

De flinke omvang van het boek en de sterk uiteenlopende inhoud van de bijdragen, die ook niet altijd even vernieuwend zijn, maken de bundel *Moeizame moderniteit* niet direct tot een pakkend boek dat de lezer dieper een bepaald thema binnenvoert. Tegelijk geeft het dankzij de negentien verschillende bijdragen een aardige doorsnede van wat er op het gebied van de Geschiedenis van het (Nederlands) Katholicisme is onderzocht in de periode van Roes' directeur- en hoogleraarschap. Opmerkelijk is trouwens wel dat slechts twee vrouwen bijdroegen aan de

bundel en dat het thema katholicisme en gender in feite niet aan bod komt. Jammer omdat er juist op dat gebied in de jaren van Roes' hoogleraarschap veel is gebeurd en verschenen.

Marieke Smulders

Marieke Smulders (1976) is als promovendus verbonden aan het onderzoeksprogramma 'Katholieke Intellectuele Voorhoedes' dat aan de Radboud Universiteit Nijmegen wordt uitgevoerd door de leerstoelgroep Geschiedenis van het Nederlands Katholicisme.